

आगरी यूथ फोरम, डोंबिवली आयोजित
अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाचे
नव्वदावे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन
डोंबिवली

दिनांक ३, ४, ५ फेब्रुवारी २०१७

अध्यक्षीय भाषण

३ फेब्रुवारी २०१७

संमेलनाध्यक्ष
डॉ. अक्षयकुमार काळे

अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाचे
नव्वदावे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, डोंबिवली
अध्यक्षीय भाषण : डॉ. अक्षयकुमार काळे

•

३ फेब्रुवारी २०१७

•

प्रकाशक :

डॉ. इंद्रजित ओरके

कार्यवाह,

अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ

द्वारा-विदर्भ साहित्य संघ,

सांस्कृतिक संकुल, तिसरा माळा,

झाशी राणी चौक, सीताबर्डी,

नागपूर ४४० ०१२

भ्रमणभाष : ९४२२१४७५८५

•

अक्षरजुळणी व मुद्रण :

मलय ग्राफिक्स

सुभाषनगर, नागपूर

मो.: ९३२६९९९०१५

टीप : अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ लेखकाच्या अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याचा आदर करते. मात्र
सदर अध्यक्षीय भाषणातील प्रकाशित मजकूर, विधाने, मते इत्यादींशी मुद्रक, प्रकाशक, अखिल भारतीय
मराठी साहित्य महामंडळ व त्याचे पदाधिकारी सहमत असतीलच असे नाही.

अध्यक्षीय भाषण

मित्रांनो! पूर्वाध्यक्षांनी विभूषित केलेल्या या सर्वश्रेष्ठ साहित्यपीठावरून आपल्याशी संवाद साधत असताना माझ्या मनात त्या पूर्वाचार्यांचे लोकोत्तर वाङ्मयीन कर्तृत्व आठवून संकोचाची भावना निर्माण झाली आहे; तथापि 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' या न्यायाने त्यांच्या मार्गावर आपली पावले टाकण्याचा प्रयत्न करितच मी येथवर येऊन पोचलो आहे. याप्रसंगी त्या सर्व पूर्वाचार्यांना मी कृतज्ञतापूर्वक वंदन करतो.

आपल्या मातृभूमीच्या सीमेवर सुरू असणाऱ्या अघोषित युद्धात आपल्या प्राणांची आहुती देणाऱ्या शूर सैनिकांना अत्यंत विनम्रतेने, कृतज्ञताभावाने आणि साश्रुपूर्ण अंतःकरणाने श्रद्धांजली अर्पण करतो.

तारुण्यातील माझ्या भावजीवनावर अधिराज्य गाजवणाऱ्या युगंधर कथाकार पु. भा. भाव्यांच्या प्रदीर्घ वास्तव्याने पुनीत झालेल्या आपल्या डोंबिवली या नगराविषयी, मी निवडून आल्यावर दुसऱ्याच दिवशी माझे हृदयभराने स्वागत व सत्कार करणाऱ्या डोंबिवलीतील नागरिकांविषयी तद्वतच अतिशय विश्वासाने अध्यक्षपदाची ही जबाबदारी माझ्यावर सोपविणाऱ्या महाराष्ट्रातील व बृहन्महाराष्ट्रातील जाणत्या रसिकांविषयी मी कृतज्ञता व्यक्त करतो.

मित्रांनो! सांप्रत आपल्या सगळ्यांच्या पुढ्यातील ऐरणीवर असणारा प्रश्न मराठी संस्कृतीच्या सुदृढ अस्तित्वाचा, तिच्या सुरक्षिततेचा आणि तिच्या जाणीवपूर्वक करावयाच्या संवर्धनाचा आहे. त्यात अनेक घटकांचा विचार करणे अपेक्षित असले, तरी ज्या वाङ्मयीन संस्कृतीने तिचा हृदयप्रांत व्यापलेला आहे तिचीच चर्चा अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या या व्यासपीठावरून मुख्यत्वेकरून व्हावी, असे मला वाटते.

गेल्या हजार वर्षांतील मराठी संस्कृतीच्या इतिहासाचा जरी आपण विचार केला तरी तिच्या जडणघडणीत या प्रदीर्घ काळात बदलत गेलेल्या भाषारूपांनी आणि निर्माण झालेल्या साहित्याने किती बहुमोल भूमिका बजाविली आहे ते आपल्या ध्यानात येऊ शकेल. स्वाभाविकच मराठी भाषेच्या सर्व

क्षेत्रांतील सुदृढ अस्तित्वाचा व अभिवृद्धीचा, मराठी साहित्याने प्राप्त करावयाच्या सर्वकष महात्मतेचा व त्यांच्या प्रभावाने मराठी संस्कृतीला लाभणाऱ्या उज्वलतेचा पुनःपुन्हा विचार करणे अपरिहार्य ठरते. हे अस्तित्व, ही महात्मता आणि ही उज्वलता केवळ आपोआप निर्माण होणार नाही, ती आपल्या सगळ्यांच्या वैयक्तिक आणि सामूहिक पातळीवरील अहर्निश जागरूकतेने आणि प्रयत्नांनी निर्माण होणार आहे, तथापि जोपर्यंत त्यांचे ऐतिहासिक आणि सद्यःकालीन स्वरूप आपल्याला कळणार नाही तोपर्यंत त्यांच्या भविष्यातील वास्तवदर्शी स्वप्नस्वरूपाची कल्पना आपल्याला करता येणार नाही. इतकेच नव्हे तर निकोप आणि व्यापक भाषादृष्टीचा, निरामय साहित्यदृष्टीचा आणि मानवकेंद्री संपन्न संस्कृतिविचारांचा अवलंब करून उद्दिष्टानुगामी कार्यप्रणाली आपण जोपर्यंत राबवणार नाही तोपर्यंत ते कल्पित प्रत्यक्ष रूपात साकार होणार नाही. अद्यतन संस्कृतीच्या विकासपूर्व अवस्थेत या तीनही गोष्टी यदृच्छेने काही काळ घडून आल्या असल्या तरी विकसनशील अवस्थेत त्यातील बराचसा भाग मानवी प्रयत्नांवर अवलंबून राहिला आहे व राहणार आहे, ह्याची आपल्याला जाणीव असली पाहिजे.

भाषिक समृद्धता किंवा भाषिक विकास हा भाषेतील नैसर्गिक जोम आणि मानवी प्रयत्न ह्यांच्या संमिश्रणाने घडून येतो. प्रमाणभाषा किंवा ग्रांथिक भाषा ह्यांच्या संदर्भात तर मानवी प्रयत्नांचे प्राबल्य अगदी स्पष्टपणे जाणवते. विशिष्ट कालखंडातील या भाषारूपांचा आणि त्यांच्या एकूण विकासप्रक्रियेचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यास घडत गेलेल्या परिवर्तनाचे मूळ स्रोत सहज लक्षात येऊ शकतील.

आपली भाषा, आपले साहित्य आणि आपली संस्कृती ह्यांच्यावर वैश्विक दाबाने आलेल्या आणि वाढत चाललेल्या इंग्रजी सावटाचे रूप आम्हाला समजत नाही असे नाही, पण भौतिक संपन्नतेच्या आणि तज्जन्य सुखवादी कल्पनांच्या आहारी गेलेल्या आमच्या समाजाला त्याचे फारसे काही वाटेनासे झाले आहे. ही संपन्नता व सुखवादी कल्पना प्रत्यक्ष आपल्या जीवनात आणण्यासाठी जे शिक्षण, ज्या पदव्या, ज्या नोकऱ्या आमच्या समाजाला हव्या आहेत त्यांच्यासाठीची पायवाट पूर्वप्राथमिक वर्गातील इंग्रजी खिंडीतून निघून प्राथमिक-माध्यमिक इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणाच्या राजरस्त्याला येऊन मिळते. खेड्यापाड्यांतल्या, उपेक्षित वस्त्यांतल्या, कलाशाखेतल्या

सतत हिणवले जाणाऱ्या, पोरक्या ठरू पाहणाऱ्या मराठी माध्यमातील शिक्षणाकडे कानाडोळा करून इंग्रजी शिक्षणमाध्यमाच्या राजरस्त्यावरून विज्ञान, तंत्रविज्ञान, वैद्यक, व्यवस्थापन, विधी इत्यादी क्षेत्रांतील शिक्षण पूर्ण करून युरोप-अमेरिकेची दारे ठोठावता येतात, याबद्दल पुरेपूर खात्री पटल्याने आमच्या केवळ उच्चभू समाजानेच नव्हे, तर सर्व जातीगटांतील मध्यमवर्गीय समाजाने देखील मराठी माध्यमातील शिक्षणाकडे एक तुच्छतापूर्ण कटाक्ष टाकून, त्याकडे कायमची पाठ फिरविली आहे.

अशा अवनत अवस्थेत मराठी भाषा आणि मराठी संस्कृती ह्यांच्याबद्दल प्रेमाची थोडीफार धुगधुगी शिल्लक राहिलेल्या मराठी माणसांच्या मनांमध्ये व कृतींमध्ये अंतर्विरोध निर्माण होऊन भाषाविषयक भूमिकेमध्ये कमालीचे ढोंग निर्माण झाले आहे. एकीकडे आम्हाला इंग्रजीचे अवास्तव प्राबल्य नको आहे व दुसरीकडे इंग्रजीतून शिकले नाही तर जगण्याचेच प्रश्न निर्माण होतील, ह्या भयंकर भीतीचा बागुलबोवा आमच्या मानगुटीवर बसला आहे. त्यामुळे आमचे वागणे पूर्णपणे दुटप्पीपणाचे झाले आहे. भाषिक पातळीवरील आणि सांस्कृतिक पातळीवरील संपन्न पिढी तयार करण्याला थोडेदेखील महत्त्व न देता केवळ भौतिक साधनप्राप्तीची क्षमता असणारी पिढी तयार करण्याला अधिक महत्त्व दिले जात आहे व त्यात मिळत गेलेल्या यशाने मराठी भाषा आणि मराठी संस्कृती ह्यांच्या संवर्धनार्थ करावयाच्या प्रयत्नांकडे आम्ही पूर्णपणे पाठ फिरविली आहे. काही संवेदनशील मनांना याबद्दल वाटणारी खंत जांभईसारखी वर येते खरी, पण दोनचार आळोख्यापिळोख्यांत ती आपोआपच विरून जाते.

अशी ही उदासीन दुटप्पी वृत्ती उच्चवर्गाकडून कनिष्ठ वर्गाकडे, शहरांतून खेड्यांकडे झिरपत चालली आहे. सरकारी धोरणे अशा व्यवस्थेचे भरणपोषण करणारीच आहेत. सर्वसामान्य जनतेचा कल लक्षात घेऊन तिला हवे आहे ते दिले की ती खूश राहते, ह्याची जाणीव असल्यामुळे केवळ इंग्रजी माध्यमाच्या विनाअनुदानित शाळांना खैरातीसारखी मान्यता दिली गेली. चतुर व्यावसायिक शिक्षणसम्राटांनी शुल्क आणि देणग्या घेण्यावर कोणतेही नियंत्रण नसल्याने, केवळ इंग्रजी शिक्षणाच्या आपल्या साम्राज्यांचा जगज्जेत्या अलेक्झांडरच्या पराक्रमाला लाजवेल असा वैभवशाली विस्तार केला. त्यांच्या पंचतारांकित शाळा आणि महाविद्यालयांसमोर आज आमच्या मराठी शाळा भिकारणीसारख्या आसवे गाळीत बसल्या आहेत.

या अवस्थेचे आकलन तर करता येते; पण इंग्रजी-मराठी माध्यमांचा समन्वय साधता येईल आणि विद्यार्थ्यांना दोन्ही भाषांमध्ये समानपणे पारंगत करता येईल, अशी शिक्षणव्यवस्था मात्र निर्माण करता येत नाही, हे आज अवघड जागीचे दुखणे होऊन बसले आहे. इंग्रजी भाषेच्या तोंडदेखल्या दिखाऊ दुस्वासापेक्षा या दुर्धर परिस्थितीत मराठी-इंग्रजीचा मुळापासून समन्वय कसा साधता येईल ह्याचा प्रयत्न करणे अधिक अगत्याचे झाले आहे. एरवी महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर शासनाने मराठी भाषेच्या विकासाच्या संदर्भात केलेल्या विविध प्रकारच्या विधायक कार्यांचे आणि उपाययोजनांचे स्वरूप फारसे फलदायी ठरणार नाही.

केवळ ओठांच्या पाकळ्या हलवून इंग्रजी हटावची केली जाणारी घोषणा सद्यःस्थितीत अतिशय पोकळ ठरलेली असून तिच्यात तत्त्वतः काही अर्थ उरलेला नाही. आपली भाषा समृद्ध करण्याकरिता दुसरी भाषा हटवण्याची वस्तुतः काही गरज नसते. स्वातंत्र्यानंतर इतकी वर्षे उलटल्यावरही इंग्रजीचे महत्त्व अबाधितच राहिले आहे व राहणार आहे. ती शिक्षणाची भाषा आहे, ज्ञानभाषा आहे, विनिमय भाषा आहे. भारताबाहेरील जग भारतीय लोकांच्या कवेत, ही भाषा उत्तम रीतीने जाणण्याच्या त्यांच्या क्षमतेमुळेच आले आहे. तिच्या अव्हेरात मराठी भाषेचे किंवा भारतीय जनतेचे काही कल्याण आहे असे समजणे अज्ञानाचे लक्षण आहे. इंग्रजी भाषेचे पाय न तोडता मराठी भाषेची उंची आपल्याला वाढविता का येणार नाही? संस्कृत भाषेवर कमालीचे प्रभुत्व असताना ज्ञानेश्वर-माहिमभट्टांनी मराठी भाषेला मराठी वाङ्मयनिर्मितीच्या आरंभकाळातच अद्भुत उंचीवर पोचविले. त्यांच्या मराठी भाषाविषयक प्रेमाचा, आंतरिक उमाळ्याचा, प्रभावी प्रचारसामर्थ्याचा आणि त्यामागे असणाऱ्या जातिवंत प्रेरणांचा शोध घेऊन तशा प्रेरणा आम्ही आमच्या नव्या पिढीत निर्माण केल्या पाहिजेत.

प्राथमिक शिक्षणापासून विद्यापीठीय शिक्षणापर्यंत इंग्रजीबरोबरच मराठी भाषाशिक्षणाची सार्वत्रिक अनिवार्यता आम्हाला सिद्ध करता आली, मराठी भाषाज्ञान प्रयत्नपूर्वक मिळविलेल्या विद्यार्थ्यांना पुढील शिक्षणात आणि व्यावसायिक क्षेत्रांत संधी उपलब्ध करून देता आली तर इंग्रजीकडे झुकलेले हे शिक्षणाचे पारडे मराठीकडे झुकू लागेल. या साधलेल्या सुवर्णमध्यातून मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती ह्यांचे उत्तरोत्तर कल्याणच होत जाईल.

हा सुवर्णमध्य कसा साधावा; हा फार मोठा यक्षप्रश्न नाही. अगदी पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून स्नातकपूर्व परीक्षांपर्यंत शक्यतोवर मराठी विषय अनिवार्य करणे व जिथे ऐच्छिक ठेवण्याशिवाय गत्यंतर नाही तिथे मराठी विषयात मिळविलेल्या गुणांचे एकूण परीक्षाफलात सुयोग्य प्रमाणात आधिक्य देणे व पुढील वर्गातील प्रवेशासाठी हे आधिक्य गृहीत धरणे अनिवार्य करणे, हा त्यासाठी एक मार्ग आहे. दहावी बारावीच्या परीक्षांत मराठी विषयात नेहमीपेक्षा जास्त विद्यार्थी अनुत्तीर्ण झाले म्हणून परीक्षा सोपी करावी व विद्यार्थ्यांच्या शुद्धलेखनाच्या चुकांकडे दुर्लक्ष करण्यात यावे, असे उपाय सुचविण्यात येतात. ते अत्यंत अदूरदृष्टीचे व मराठीचे भविष्यात कधीही भरून न येणारे नुकसान करणारे आहेत. परीक्षा सोपी किंवा कठीण असा प्रकार न करता मराठी भाषाशिक्षणाची निश्चित उद्दिष्टे ठरवून त्यानुसार दिल्या गेलेल्या शैक्षणिक अनुभवांचे काटेकोर मूल्यमापन करणारे परीक्षेचे स्वरूप असले पाहिजे.

दुसरे असे की मराठीला पर्याय म्हणून मान्यता मिळालेल्या इतर भाषाविषयांत अधिक गुण दिले जातात, या समजामुळे अनेक विद्यार्थी तो पर्याय स्वीकारतात, तथापि यामुळे न त्या भाषांबद्दल प्रेम वाढीस लागले आहे, न त्यांचा विकास झाला आहे. उलट मराठी भाषाशिक्षणाचे त्यामुळे अपरिमित नुकसान झाले आहे. परंप्रांतांतून महाराष्ट्रात शिकावयाला आलेल्या विद्यार्थ्यांवर मराठी शिक्षणाची सक्ती करू नये, पण आमचे मराठी विद्यार्थी किंवा परंप्रांतातील जे विद्यार्थी स्वेच्छेने मराठी स्वीकारून तीत नैपुण्य प्राप्त करतील त्यांना एकूण परीक्षाफलात गुणांचे प्रमाणशः आधिक्य मिळाल्यास निदान आमचे मराठी विद्यार्थी इंग्रजीची कास न सोडताही मातृभाषेकडे वळू लागतील. पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून स्नातकपूर्व शिक्षणापर्यंत अनिवार्य मराठीचा अभ्यासक्रम प्रादेशिक समतोल राखीत संपूर्ण महाराष्ट्रात एकात्मिक करता आला व त्याच्या उपयोजनांतर उद्दिष्टसिद्धी कितपत होत आहे, ह्याची नियमित तपासणी करण्यात आली व त्यात उत्तरोत्तर सुधारणा करण्यात आल्या, तर मराठी भाषेविषयी नव्या पिढीने गमावलेली आत्मियता व तिच्यासंबंधीचे पूर्ण ज्ञान तिला पुनश्च प्राप्त होईल. जाचक नसणारा प्रभावी कायदा, आत्म्याला हात घालणारे प्रबोधन आणि पुरस्कारात्मक उत्तेजन ही लोकशाहीतील परिवर्तनाची प्रभावी साधने होत. त्यांचा उचित उपयोग करणे आज गरजेचे झाले आहे.

मराठीवरील इंग्रजी भाषेच्या आक्रमणाबद्दल जशी ओरड केली जाते तशीच हिन्दीच्या आक्रमणाच्या संदर्भातही केली जाते. इतर भारतीय भाषांच्या तुलनेने हिन्दीचे एकूण भारतीय जीवनात आणि संस्कृतीत असणारे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. केवळ सांस्कृतिक दृष्टीनेच नव्हे तर व्यावहारिक दृष्टीनेदेखील खंडित स्वरूपात का होईना परंतु संपूर्ण भारतवर्ष लोकव्यवहाराच्या पातळीवर ह्याच एका भाषेने जोडला गेला आहे. दक्षिण प्रदेशात हिन्दीचा काहीसा दुस्वास असला आणि उच्चवर्गीय दक्षिणात्य आपल्या मातृभाषेबरोबर दुय्यम भाषा म्हणून इंग्रजीचा वापर करित असले, तरी सर्वसामान्य दक्षिणात्य आपल्या व्यावसायिक गरजेसाठी मोडकेतोडके का होईना हिन्दी शिकतात व बिनदिक्कत बोलतात. भारतभर विखुरलेल्या दक्षिणात्यांनी हिन्दी सफाईने बोलता येत नसतानाही हळूहळू ती मोठ्या प्रमाणावर आत्मसात करायला सुरुवात केली आहे व त्यात त्यांनी किमान यश तरी संपादन केले आहेच.

हिन्दीला एक समृद्ध सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन परंपरा आहे. तिने एकीकडून संस्कृत भाषेचा मोठ्या प्रमाणावर संस्कार स्वीकारला व दुसरीकडून विविध प्रदेशांत ती बोलली जात असल्यामुळे तेथील लोकभाषांचाही संस्कार स्वीकारला. या संदर्भात शुद्ध हिन्दीचा किंवा केवळ हिन्दीचा आग्रह कुणी धरित नाही, त्यामुळे तिचा प्रसार आसेतुहिमाचल अतिशय वेगाने झाला. हिन्दी चित्रपटांच्या आणि हिन्दी दूरदर्शन मालिकांच्या अमाप लोकप्रियतेमुळे तिचा प्रसार वाढत्या गतीने होत आहे. अशा परिस्थितीत मराठी भाषेने तिला टक्कर देण्यापेक्षा समन्वयाची भूमिका स्वीकारली पाहिजे.

उर्दू-फार्सी-अरबी भाषांचा आणि त्यांच्यातील शब्दसंपत्तीचा हिन्दीने खुल्या मनाने स्वीकार केल्यामुळे ह्या भाषांकडे जाण्याचा मार्ग मराठीला हिन्दीच्या महाद्वारातूनच मिळू शकतो व एक मोठे भाषिक जग मराठी भाषक कवेत घेऊ शकतात. तथापि उर्दू-फार्सीच्या संदर्भात जो खुलेपणा हिन्दी भाषकांनी दाखविला तो आमचे मराठी भाषक दाखवायला अद्यापही तितकेसे तयार नाहीत. ह्याचे मूळ कारण ह्या भाषांविषयी आमच्या मनात अद्यापही नांदत असलेला पूर्वग्रह होय.

संस्कृत ही भारतीयांची भाषा आणि फार्सी-उर्दू ह्या परकीयांच्या भाषा असा भाषाविग्रह ह्या पूर्वग्रहातूनच जन्मास येतो. मुस्लीम सत्तेच्या अस्तित्वामुळे राजशिष्टाचाराच्या भाषेत आणि राजव्यवहाराच्या भाषेत फार्सी शब्दांचा अतिरेक

वाढला व जितांच्या स्वार्थसंपादनवृत्तीने या अतिरेकाला अधिकच गती मिळाली म्हणून स्वराज्यप्रस्थापनेनंतर सरकारी कारभाराची भाषा संस्कृत असावी ह्या शिवाजी महाराजांच्या उद्देशानुसार राजव्यवहारकोशातून फार्सी शब्दांच्या जागी संस्कृत प्रतिशब्द प्रविष्ट करावे लागले. स्वाभिमानाबरोबर ती राजकीय कृती असल्यामुळे तिचे समर्थन अवश्यच करता येते. तथापि आजची स्थिती संपूर्णपणे वेगळी आहे. त्यामुळे यादृष्टीने तरी मराठीत रूढ झालेल्या, रूढलेल्या अरबी-फार्सी-उर्दू शब्दांना आणि संज्ञांना हटवून त्या जागी संस्कृत पर्याय शोधून त्यांना प्रविष्ट करण्याने मराठी भाषेचा विकास साधेल असे नाही. उलट अर्थाची प्रतीतिगम्यता नष्ट होऊन ह्या विकासात गतिरुद्धता निर्माण होईल. माधवराव पटवर्धन ह्यांचा फार्सी-मराठी कोश किंवा यू. म. पठाणांचा फार्सी-मराठी व्युत्पतिकोश हे जरी आपण चाळले तरी फार्सीतून मराठीत आलेले आणि रूढलेले, ते मुळात फार्सी आहेत ह्याची जाणीव संपूर्णतः विसरायला लावणारे कितीतरी शब्द आपल्याला दिसतील, की जे मराठी भाषा आणि परिभाषा ह्यांच्या समृद्धीत भरच घालणारे आहेत. अशा शब्दांचे उच्चाटन करण्याच्या प्रयत्नामुळे भाषाभिवृद्धीचा मार्ग निरुंद करण्यापलीकडे काहीएक साधणार नाही. भाषा हे केवळ व्यवहारक्रियेचेच साधन नाही तर मानवी मनांना जोडणारे, व्याज धर्माभिमान आणि वृथा प्रदेशाभिमान ह्यांना नष्ट करणारे प्रबलतम साधन आहे. स्वाभाविकच अशा उच्चाटनाच्या अविवेकी कृतीने जनसामान्यांचा बुद्धिभेद होऊन लोकविग्रह झाल्याशिवाय राहणार नाही, तेव्हा इतर भाषांतून मराठीत स्वाभाविकपणे प्रविष्ट होणाऱ्या आणि अस्सल मराठी रूप धारण करणाऱ्या, मराठी भाषिक संस्कृतीशी एकरूप झालेल्या किंवा एकरूप होण्याची पूर्ण क्षमता असणाऱ्या शब्दांना तिरस्काराने दूर न लोटता त्यांना प्रेमभराने जवळ केले पाहिजे.

मराठी भाषेचे सुदृढ अस्तित्व कायम राखीत तिचा इंग्रजी-हिन्दी या भाषांशी सुयोग्य मेळ घालण्याकरिता त्रिभाषासूत्राचे अवलंबन करणे हाच पूर्वीचाही तोडगा होता व आजही आहे. प्रश्न फक्त त्याच्या कालसापेक्ष अवलंबनाचा आहे. ती रीत कोणती असावी, तिच्या मर्यादा कोणत्या असाव्यात यावर आपण जसजसा विचार करू तसतसे आपल्या भाषेच्या अभ्युदयार्थ आपणास उचित मार्ग सुचत जातील.

आमच्या भाषेचा आणि आमच्या संस्कृतीचा विचार आम्हाला स्वतंत्रपणे

करता येणे शक्य नाही. तो इतर भाषांशी तद्वतच एकूण भारतीय संस्कृतीशी आणि वैश्विक संस्कृतीशी जोडूनच करावा लागतो. महाराष्ट्राचा विचार करताना भारताचा आणि विश्वाचा विचार करणे जसे अपरिहार्य ठरते तसेच मराठीचा विचार करताना हिंदीचा आणि इंग्रजीचा विचार करावाच लागतो. याप्रमाणेच मराठी संस्कृती ही भारतीय संस्कृतीचा आणि पुढे जाऊन वैश्विक संस्कृतीचा एक अपरिहार्य भाग आहे. तिने भारतीय संस्कृतीतून बळ घेतले आहे व भारतीय संस्कृतीला काही दिले आहे. इतकेच नव्हे तर वैश्विक संस्कृतीतून काही शोषले आहे व त्या संस्कृतीला काही प्रदान केले आहे, ह्याचा आपण विसर पडू देता कामा नये. ही प्रक्रिया आम्हाला निरंतर ठेवायची असेल तर आम्हाला आमच्या भाषेबद्दल जागरूक राहत असतानाच हिन्दी-इंग्रजी भाषांचा मराठी भाषेशी असणाऱ्या आणि निरंतर वाढत गेलेल्या संबंधांबद्दल देखील जागरूक रहावे लागणार आहे. आमचा भाषाभिमान ही आमच्या अबाधित, स्वतंत्र आणि परिपक्व मनाची उत्पत्ती असली पाहिजे. ती कोणत्याही राजकीय डावपेचासाठी निर्माण झालेल्या जाहिरातीला बळी पडून निर्माण झालेली क्षणजीवी भावना नसावी. मराठी भाषाभिवृद्धी इतर भाषांना दिलेल्या नकारातून होणार नसून त्यांच्याशी राखल्या जाणाऱ्या उचित संबंध-संकर-समन्वयातून आणि औचित्यविवेकातून होणार आहे. टोकाची वंश-वर्णशुद्धतेची कल्पना आज जशी कालबाह्य झाली आहे तशीच संपूर्ण भाषाशुद्धीची कल्पनाही कालबाह्य झालेली आहे. स्वाभाविकच तिचा त्याग करणे अधिक इष्ट ठरेल.

तथापि हा संकर-समन्वय म्हणजे इंग्रजी आणि हिन्दी भाषांतून शब्द उचलून त्यांचा मराठी भाषेत भरणा करणे नव्हे. केवळ भाषेतील शब्दांची संख्या वाढवून व शब्दकोशात त्यांची नोंद करून भाषा समृद्ध करता येत नाही. भाषेची श्रीमंती आणि तिचे सौंदर्यरूप केवळ भाषेत किती शब्द आहेत ह्यावर अवलंबून नसते. विविध आशयाच्या कडा प्रकाशमान करणारे शब्द, अचूक अर्थ प्रकट करणारे वाक्प्रचार, लोकव्यवहाराचे समग्र चित्र झटकन पुढे उभ्या करणाऱ्या म्हणी लौकिक भाषिक व्यवहारात आणि वाङ्मयीन व्यवहारात कितीवेळा आणि कशा वापरल्या जातात आणि त्यांच्या उद्देशानुषंगाने व्यक्ती किंवा व्यक्तिंसमूह कसे प्रभावित होतात ह्यावर ती अवलंबून असते.

मराठी शिक्षणाचे दार आम्ही आपल्या पाल्यांसाठी पूर्वप्राथमिक अवस्थेपासूनच बंद केल्यामुळे विविध शब्दशक्तींनी युक्त असणारा भाषिक

व्यवहार अगदी मंदीत सापडला आहे. अन्वर्थक वाक्प्रचार, अर्थसघन म्हणी, ज्ञानोबा-तुकोबांच्या काव्यातील सुभाषितांसारखे चरणअर्धचरण केवळ अभिधेच्या पातळीवर वावरणाऱ्या आमच्या आजच्या भाषिक व्यवहारातून कायमचे हद्दपार झाले आहेत. त्यात असणाऱ्या लक्षणेने भाषेला येत असणारी खुमारी, तिची विभ्रमशीलता आम्ही दिवसेंदिवस घालवीत चाललो आहोत.

सुरुवातीपासून इंग्रजी माध्यमातून शिकलेल्या मराठी माणसांपेक्षा खेड्यांतील मराठी माध्यमातून शिकलेली किंवा अशिक्षित सामान्य माणसेही आपला भाषिक व्यवहार अधिक खुमासदार पद्धतीने करतात. लयबद्ध सूर, झऱ्यासारखा स्वच्छ नाद आणि विवक्षित टोकदार अर्थ ह्यांनी संपृक्त असणाऱ्या खेड्यांतील बोलींनी आपले शक्तियुक्त सत्त्व आणि रूप टिकवून ठेवले आणि शहरी इंग्रजी शिक्षितांनी आपल्या बोलभाषेचे रूप पूर्णपणे गमावले. इंग्रजी शब्दांचा अनावश्यक भरणा करून तिला प्रदूषित केले. तिची मूळची लवचीकता आणि प्रवाहीपण घालविले. सामान्य दळणवळणापलीकडे भाषेला अधिक महत्त्व असते ह्याची जाणीव नसल्यामुळे आशयघन शब्द, चपखल रूपके, अनोख्या प्रतिमा व प्रतीके, जुने अलंकारविशेष अडगळीत टाकून किंवा तिजोरीत बंद करून त्याकडे पाठ फिरविली. सुवर्णाचे मोल असणाऱ्या शब्दनाण्यांनी श्रीमंत भाषिक व्यवहार न करता घासून गुळगुळीत झालेल्या त्याच त्या कथली नाण्यांनी कसाबसा भाषिक व्यवहार पूर्ण करण्यात धन्यता मानली. लौकिक भाषिक व्यवहाराच्या या सवयी वाङ्मयीन व्यवहारातही न उतरत्या तरच नवल! तिथेही अशाच गुळगुळीत नाण्यांच्या भरवशावर आमचा वाङ्मयीन व्यवहार सुरू राहिला.

खूप अलंकारिक बोलणे-लिहिणे किंवा योजनापूर्वक संस्कृत शब्द भाषेत घुसडणे म्हणजे मराठी भाषेची श्रीमंती टिकविणे असा माझा अजिबात समज नाही. अगदी साहित्यशास्त्रीय संज्ञाबोधप्रमाणे शब्दशक्तीद्वारा प्राप्त होणारा अर्थ मराठी भाषकांना समजला पाहिजे असेही नाही; पण अगदी अबोधपणे या शक्तींचा वापर करणाऱ्या आपल्या मौखिक भाषिक परंपरांचे भान जरी त्यांना राहिले तरी ती श्रीमंती काही एक प्रमाणात टिकविता येईल. त्यांचे वाचन समग्रलक्ष्यी असेल तर वारसाहक्काने पूर्व वाङ्मयातील शब्दसंपत्ती स्वीकारून ती त्यांना वाढविता येईल. त्यातील सर्जनशील वृत्तीच्या भाषकांना तिला समकालानुरूप लावण्यदेखील प्राप्त करून देता येईल. पैसा तिजोरीत ठेवून वाढत नाही, तो चलनात आणावा लागतो त्याप्रमाणे पूर्व वाङ्मयातील

शब्दसंपत्ती पुन्हा विनिमयप्रक्रियेत आणूनच भाषा विकसित करता येणे शक्य आहे. आमच्या भाषेतील अनेक अर्थसंपृक्त शब्दांची आणि वाक्प्रचारांची अवस्था लग्नानंतर कधीच न वापरल्या गेलेल्या आणि ट्रंकेच्या तळाशी मुक्तीची वाट पाहत पडून राहिलेल्या भरजरी शालूंसारखी झाली आहे. वैविध्यपूर्ण अर्थच्छटा प्रस्फुटित करणाऱ्या मराठी शब्दांचा उपयोग न करता एकेरी अर्थ प्रकट करणाऱ्या सामान्य इंग्रजी शब्दांचा वापर आपण करित आहोत, त्यामुळे आपल्या भाषेचे महावस्त्र एकीकडून जीर्ण, विरविरित, अतिसामान्य पोताचे व दुसरीकडून ठिगळवजा होत आहे. ते मूळ धाग्यांच्या विणीनेच उंची पोताचे व्हावे असे वाटत असेल तर आपल्या बोलीतील आणि जुन्या मराठीतील अनेक अर्थच्छटा व्यक्त करणाऱ्या आशयगर्भ शब्दांचा कसोशीने शोध घ्यावा लागेल व त्यांना बोलभाषेत, प्रमाणभाषेत, साहित्याच्या भाषेत पुन्हा कुशलतेने प्रविष्ट करावे लागेल.

वेगाने वाढत जाणारी वैश्विक ज्ञानसमृद्धी मराठीत कशी आणावी, हा देखील आमच्या समोरचा सतत आ वासून उभा असणारा जटिल प्रश्न आहे. त्याच्या सोडवणुकीसाठी, अर्थात विविध क्षेत्रांतील ज्ञानाच्या संग्रहणासाठी व व्यवस्थापनासाठी व्यापक प्रमाणावर ज्ञानभाषेची व परिभाषेची निर्मिती करावी लागते. अशा निर्मितीचे प्रयत्न गेली कित्येक वर्षे कसोशीने सुरू आहेत व त्या अंतर्गत अनेक कोशांची निर्मिती झाली आहे.

मराठी विश्वकोशातील ज्ञानविज्ञानविषयक नोंदी करण्यासाठी अशा परिभाषानिर्मितीचा प्रयत्न केलेला दिसतो. ज्ञानसंग्रहणाची अट या परिभाषेने पूर्ण केली असली तरी ज्ञानसंक्रमणाची अट ही परिभाषा पूर्ण करित आहे का, हा प्रश्न ज्ञानेच्छूंनी विचारला पाहिजे व त्याचे उत्तर नकारार्थी येत असेल तर परिभाषानिर्मितीच्या अन्य शक्यता पडताळून पाहिल्या पाहिजेत. साध्या नोंदीतच हे प्रश्न निर्माण होतात तर अवघे विज्ञान कवेत घेणारी ज्ञानभाषा म्हणून मराठीचा विचार करावयाचा झाल्यास एक दुष्कर आव्हान आपल्यासमोर उभे आहे ह्याची आपल्यास जाणीव होईल. इंग्रजी शब्दांना आणि संज्ञांना मराठी पर्याय शोधून किंवा कृत्रिम रीतीने तयार करून मराठी ज्ञानभाषा किंवा विज्ञानाची मराठी परिभाषा खऱ्या अर्थाने तयार करता येणार नाही. सर्व इंग्रजी शब्द-संज्ञांना मराठी पर्याय शोधणे ही मराठी ज्ञानभाषेची आवश्यक अट आहे का, ह्यावरही विचार करणे आवश्यक आहे. व्यावहारिक पातळीवर अनेक इंग्रजी

शब्द-संज्ञा मराठी भाषेत प्रविष्ट होऊन रुळल्यावर त्यांच्या जागी नव्या कृत्रिम संज्ञा तज्ज्ञांकडून जरी करून घेतल्या, तरी सामान्य पातळीवर त्यांच्या उपयोजनाबाबत अनेक प्रश्न, अनेक अडचणी उभ्या राहतात.

दुसरे असे की मराठी परिभाषेवर संस्कृत भाषेचा अतिरेकी प्रभाव आहे. विशेषतः अशा संज्ञानिर्मितीसाठी संस्कृत शब्दांचा वारेमाप उपयोग केलेला दिसून येतो. आमच्या परिभाषानिर्मितिकारांना सामासिक पदनिर्मितीची संस्कृत भाषेची प्रकृती तर फारच सोईची वाटते. पण संस्कृत शब्दांबद्दल असणारी सर्वसामान्य मराठी समाजाची अनभिज्ञता आणि सामासिक पदांच्या आकलनातील क्लिष्टता ज्ञानभाषेच्या संदर्भातील आकलनसुलभतेची पहिली अट तरी पूर्ण करू शकेल का, ह्याचा विचार तिच्या निर्मितिकारांनी करणे आवश्यक आहे. 'मॅजिकल' या संज्ञेसाठी 'यात्वात्मक' अशी संज्ञा वापरण्यात काही चूक नाही, पण यातुविद्या म्हणजे पिशाचविद्या किंवा जादुविद्या. 'यातुः' या शब्दाचा 'पिशाच' हा अर्थ किती लोकांना माहीत असेल? मग 'मॅजिकल' साठी 'जादुई' अशी संज्ञा का रूढ करू नये?

संस्कृत भाषेतील अगदी अपरिचित शब्दांपेक्षा हिन्दी-उर्दू-फार्सी इत्यादी भाषांतून मराठीत प्रविष्ट झालेले व रुळलेले शब्दप्रयोग मराठी परिभाषेसाठी अधिक उचित मानले पाहिजेत. ज्ञानभाषेसाठी बहुजनसमाजाला धसका बसेल असे शब्दप्रयोग करण्यापेक्षा त्यांच्या किमान परिचयाचे शब्द, मग ते कोणत्याही भाषेतून आलेले का असेनात, त्यांचा आम्ही स्वीकार केला पाहिजे.

खरेतर मराठी ज्ञानभाषा तेव्हाच प्रभावी झाली असती, की जेव्हा हे ज्ञान मराठी लोकांनीच निर्माण केले असते. ज्ञान भारताबाहेरच्या जगात निर्माण होते. त्याची शब्दांत साठवणूक होत असतानाच आवश्यक त्या संज्ञा निर्माण होतात. अशा संज्ञा निर्माण करण्याचे त्यांचे शास्त्रही विकसित झाले आहे. आपण फक्त त्या संज्ञाना कृत्रिम रीतीने पर्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यांच्या संज्ञानिर्मितीच्या वेगाशी आपली पावले जुळविणेदेखील आपल्याला अशक्यप्राय होऊन बसते. त्यामुळे स्वाभाविकच मराठी ज्ञानपरिभाषेवर इंग्रजी ज्ञानपरिभाषेच्या मागोमाग बरेच अंतर ठेवून लंगडत चालण्याची पाळी आली आहे. तथापि परिभाषानिर्मितीतील प्रचंड अडचणी लक्षात घेता आमच्या परिभाषानिर्मितिकारांचे चाललेले प्रयत्न स्तुत्यच आहेत, असे म्हणावे लागेल.

मराठी 'राज्यभाषा' नसण्याची माधव जूलियनांची खंत मिटून मराठीला

मिळालेला राजभाषेचा दर्जा आम्ही गौरवाने स्वीकारला. ज्ञानभाषेचा दर्जा प्राप्त व्हावा म्हणून आमचे अखंड प्रयत्न सुरू आहेत. आपल्या मातृभाषेच्या स्थैर्यासाठी आणि अभिवृद्धीसाठी आम्ही कायमच वचनबद्ध आहोत. महाराष्ट्र राज्याचे पुढील २५ वर्षांसाठीचे मराठी भाषाविषयक धोरण काय असावे, या संदर्भात भाषा सल्लागार समितीच्या मसुदा उपसमितीने तयार केलेला या धोरणाचा मसुदा व शिफारशी महाराष्ट्र शासनाने तारतम्याने स्वीकारल्यास व त्याची यथाशक्य अंमलबजावणी केल्यास भाषेसंबंधीची जी विविध उद्दिष्टे आपल्यासमोर आहेत त्यांच्या परिपूर्तीच्या अनेक शक्यता निर्माण होतील.

मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा म्हणून महाराष्ट्र शासनाचे प्रयत्न सुरू आहेत. समस्त मराठी जनता अनुकूल निर्णयासाठी केंद्र सरकारकडे आपले डोळे लावून बसली आहे. ह्या दर्जाच्या प्राप्तीसाठी आवश्यक असणाऱ्या निकषांच्या संदर्भातील सर्व पुरावे केंद्र शासनाला कधीच सादर करण्यात आले आहेत. साहित्य अकादेमीच्या अॅकेडेमिक मूल्यांकन समितीने महाराष्ट्र शासनाचा दावा मान्य करून केंद्राकडे अनुकूल शिफारस केली आहे. न्यायशील केंद्र सरकार अपेक्षित न्याय प्रदान करील, अशी मी आशा बाळगतो. यथोचित पुरावे दिल्यानंतर निर्णयात दिरंगाई होत असेल तर मराठी जनतेला यासंदर्भात आंदोलन करण्याशिवाय पर्याय उरणार नाही; तथापि अशी पाळी केंद्र सरकार आमच्यावर येऊ देणार नाही, अशी मला आशा वाटते. असा दर्जा मिळणे हा मराठी भाषेचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. तो मिळाल्यावर केंद्राकडून प्राप्त होणाऱ्या आर्थिक अनुदानाचा हा प्रश्न नसून आमच्या धमन्यांतील रक्तातून वाहत असणाऱ्या, पुराव्यानिशी सिद्ध झालेल्या मराठी भाषेच्या प्राचीन अस्मितेचा तद्वतच भारतीय पातळीवरीलच नव्हे, तर वैश्विक पातळीवरील या अस्मितेच्या अधोरेखनाचा हा प्रश्न आहे. पर्यायाने समग्र मराठी संस्कृतीच्या ऐतिहासिक आणि वर्तमानकालीन उज्वलतेचा आणि महात्मतेचा हा प्रश्न आहे. अशा परिस्थितीत इतिहासाचार्य राजवाड्यांचे, मराठी भाषा 'मुमूर्षू' आहे, हे भाकीत खोटे ठरवून त्यांच्या विधानाचा पराभव करण्यात राजवाड्यांच्या जाज्वल्य मराठी प्रेमाचा आणि मराठीची अहर्निश चिंता वाटणाऱ्या वृत्तीचा खरा गौरव होणार आहे. आमची नवी पिढी ते श्रेय संपादन करेल ह्याविषयी मला खात्री आहे. एकापरीने राजवाड्यांचे ते विधान आम्हाला धोक्याचा इशारा देणाऱ्या दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरणारे आहे.

भाषेनंतरचा दुसरा आणि अतिशय महत्त्वाचा प्रश्न ह्या भाषेत निर्माण होणाऱ्या साहित्याचा आहे. मराठीत जवळजवळ सर्वच वाङ्मयप्रकारांत आणि वाङ्मयप्रवाहांत विपुल लेखन होत आहे. त्यातही कविता, कथा आणि कादंबरी ह्या प्रकारांत तर लेखनाचे प्रमाण अतिप्रचंडच आहे. मराठी ललितलेखनाचा असा संख्यात्मक विकास वाढत्या श्रेणीने होत असला, तरी गुणात्मक विकासाच्या संदर्भात मात्र काही अपवाद वगळता वाङ्मयीन महात्मतेची अर्हता प्राप्त करणे या वाङ्मयीन कलाकृतींना शक्य झालेले दिसत नाही. शेवटी त्या त्या भाषेतील वाङ्मयाची उंची त्या भाषेत कोणत्या दर्जाच्या वाङ्मयीन कृती निर्माण झाल्या आहेत किंवा होत आहेत यावरूनच मोजली जाते. सद्यःकालात निर्माण होणाऱ्या वाङ्मयकृतींना तो दर्जा आहे का किंवा तो मिळवायचा असल्यास त्या कलाकृतींच्या अंगी कोणते गुण असले पाहिजेत, हा मोलाचा प्रश्न आहे. असा गुणात्मक दर्जा बहुतांश वाङ्मयकृतींना नाही, हे मोठ्या खेदाने मर्ढेकरांनी आपल्या काळातील मराठी वाङ्मयकृतींचा विचार करून आपल्या 'वाङ्मयीन महात्मता' या निबंधात नमूद केले होते. आजतागायत त्यात त्यांच्यानंतर झालेल्या मराठी साहित्याचे मानदंड म्हणून गौरविल्या जाऊ शकणाऱ्या सुमारे दीड-दोनशे वाङ्मयकृती वगळता फार फरक पडलेला नाही. आम्हाला अधिक मोठ्या संख्येची अपेक्षा असली पाहिजे.

'मराठी वाङ्मयाला जागतिक संस्कृतिक्षेत्रात मानाचे नाही तरी निदान नामाचे स्थानही अजून का प्राप्त होत नाही' या विचारातून ते स्थान मिळविण्यासाठी मराठी लेखकांनी नेमके काय केले पाहिजे ह्यासंबंधीचा विचार मर्ढेकरांनी त्या निबंधात विस्तृतपणे मांडला आहे. मराठी लेखकाच्या कल्पनात्मक प्रतिक्रियांतील निर्जीव आवर्तितता आणि अंतर्निष्ठ अनुभवविस्तृततेचा अभाव ह्या उणिवा दाखविताना लेखकाचा जीवनानुभव व्यापक असला पाहिजे, त्याच्या अनुभूतीत चैतन्य असले पाहिजे, त्याच्या कल्पनात्मक प्रतिक्रिया जिवंत असल्या पाहिजेत आणि त्याच्या विचारभावनांत सखोलता असली पाहिजे, हे त्यांनी आवर्जून नमूद केले आहे.

मराठी लेखक आपल्या मूळ अनुभूतीशी प्रामाणिक राहत नाही, ही त्याची मोठी उणीव दाखवून देताना वाङ्मयीन महात्मतेत अपेक्षित असणाऱ्या आत्मनिष्ठा या तत्त्वाला मर्ढेकरांनी सर्वाधिक महत्त्व दिले आहे. त्यानंतरच्या तादात्म्य आणि महात्मता या वाङ्मयीन मूल्यांनी वाङ्मयकृतीची चिरकालिक

श्रेष्ठता सिद्ध होते, असे आपल्या सूक्ष्म आणि विवेचक लेखनाने स्पष्ट केले आहे.

तथापि आत्मनिष्ठेच्याही आधी लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विचार करणे आवश्यक आहे असे मला वाटते. लेखक हा कितीही प्रामाणिक राहिला, तरी मूलतः लेखकाला जी अनुभूती येत असते तीच मुळी त्याच्या व्यक्तिमत्त्वानुसारी येत असते. लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व जितके उन्नत, विशाल, वैश्विक पातळीवर विचार करणारे, विश्वाचा अनुभव पचवून दशांगुळे उरणारे, विश्वव्यवहाराच्या विस्तीर्ण अवकाशात विहार करणारे असेल तितकी त्याची अनुभूतीही वेगळी आणि विशाल परिमाणाची असते. शेवटी प्रत्येक व्यक्ती हे विश्व आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या भिंगातून पाहत असते व अनुभवत असते. एखादा सर्वसामान्य लेखक व तुकारामांसारखा लेखक दोन्ही आपापल्या अनुभूतीशी प्रामाणिक असले तरी मुळातच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांमध्ये इतकी भिन्नता असते की सभोवतालच्या जडचेतन घटकांकडून प्राप्त होणाऱ्या अनुभूतींमध्ये कमालीचा फरक पडू शकतो. विविध ज्ञानविज्ञानाने संपन्न झालेला आणि अवघे विश्व जाणण्याची व त्यावर आपल्या प्रतिभेची छाया पाडून ते उजळण्याची क्षमता असणारा लेखक आणि आपल्या संकुचित विश्वामध्ये गिरगिरणारा लेखक ह्यांची वाड्मयीन योग्यता एकच कशी असू शकेल? तेव्हा श्रेष्ठ वाड्मयकार म्हणून ज्या लेखकाला स्थान मिळवायचे आहे त्याच्याजवळ असे उन्नत, संवेदनशील, विशाल व्यक्तिमत्त्व असल्याशिवाय त्याला पुढच्या पायऱ्या गाठणेच अशक्य होईल. म्हणून श्रेष्ठ वाड्मयाची मराठीला अपेक्षा असेल तर तिच्यात अशा व्यक्तिमत्त्वाचे लेखकही निर्माण होण्याची आवश्यकता आहे. साहित्याचे मानदंड म्हणून गौरविले गेलेले लेखक अशा संपन्न व्यक्तिमत्त्वाचे धनी होते असे निःसंशयपणे म्हणता येते.

अशा व्यक्तिमत्त्वाला निकोप जीवनदृष्टीचे देणे लाभले असते. ही जीवनदृष्टी लेखकाच्या विचारविश्वाशी अपरिहार्यपणे निगडित असते. या विचारविश्वात विश्वविचार आणि व्यक्तिविचार अग्रस्थानी असणार हे उघड आहे. शास्त्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञ विश्वाविषयी, व्यक्तीविषयी, व्यक्तिमत्त्वाविषयी विज्ञानाच्या आणि तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवर जगाला ज्ञानसंपन्न करित असतात तशी ज्ञाननिर्माणशक्ती आणि ज्ञानसंपन्नता लेखकाजवळ नसली तरी श्रेष्ठ लेखकाची स्वतःची म्हणून एक क्षमता असते. ती केवळ ग्रंथ अभ्यासून आलेली नसते. नैसर्गिक प्रतिभाबळामुळे आलेली ती एक आगळी विश्वप्रचीतीच असते. तिचा दर्जा

कोणत्या प्रकारचा आहे, ती किती सूक्ष्म आणि अंतर्भेदी आहे यावर ही जीवनदृष्टी अवलंबून आहे. जीवनदृष्टी म्हणजे जीवनासंबंधी केलेला पोकळ विचार नव्हे. ती लेखकाच्या सहेतुक कृतिपूर्णतेतून सिद्ध होत असते. एरवी जीवनदृष्टीचा दावा करणाऱ्या लेखकांच्या साहित्यविचारात अभिनिवेशापेक्षा अधिक काही असण्याची शक्यता जशी नाही, तशीच त्यांच्या वाङ्मयकृतीतही शब्दावडंबरापेक्षा वेगळे काही असण्याचीही शक्यता नाही. जवळपास एकाच काळात वावरणाऱ्या संत कवी आणि पंडित कवी ह्यांच्या किंवा आधुनिक काळातील, सूक्ष्म सामाजिक भान असणारे हरिभाऊ आपटे-वा. म. जोशी आणि सभोवतालच्या वास्तव जीवनाकडे पाठ फिरवून केवळ स्वप्नरंजनावर भिस्त ठेवणारे ना. सी. फडके ह्यांच्या जीवनदृष्टीचा, जीवन जगण्याचा, साहित्यविचाराचा आणि साहित्यनिर्मितीचा तुलनात्मक वेध घेतल्यास जीवनदृष्टी वाङ्मयीन महात्मतेस मूलतःच कशी कारणीभूत ठरते ह्याचा आपल्याला अदमास घेता येईल. तात्त्विक आणि भावनिक पातळीवर प्रत्यक्षपणे लेखकाचे मन कशाचे समर्थन करित आहे, हा मुद्दा वाङ्मयीन श्रेष्ठता जोखताना अगदीच दृष्टिआड करता येण्यासारखा नाही.

शेवटी लेखकाला कोणत्या तात्त्विक आणि जीवनविषयक प्रश्नांनी आणि कोणत्या तीव्र अनुभूतींनी अगदी व्याकुळ करून सोडले आहे, हा प्रश्न महत्त्वाचा असतोच. अर्थातच तात्त्विक प्रश्नांनी गंभीरपणे अंतर्मुख झाल्याचे किंवा विश्वव्यापक अनुभूतीने व्याकुळ झाल्याचे सांग मात्र त्याला आणता येत नाही. त्याचे तात्त्विक प्रश्न जीवनानुभूतीच्या भट्टीत तावूनसुलाखून निघाले असतील, तरच त्याचे वास्तवातले खरे रूप त्याला दिसू लागेल. कारण अंतर्हीन अफाट विश्व, त्यातील बहुदंगी माणसे, निसर्ग आणि काल ह्यांनी बद्धच नव्हे तर विद्ध झालेल्या त्या माणसांचे क्रियाकलाप ह्यांच्या डोळस निरीक्षणाने, त्यांच्यात समरसून जगण्याने ह्या प्रश्नाचे खरे रूप त्याला दृश्यमान होत असते. मानवी वर्तनाचा इतिहास, त्यातील वर्तुळगती आणि ती तोडणारी विकासात्मक मन्वंतरे ह्यांच्याशी ही रूपे ताडून बघण्याच्या त्याच्या क्षमतेने या दृश्यमानतेला विशिष्ट अर्थ प्राप्त होत असतो. तो अर्थ प्राप्त झाल्याने साहित्यकृतीच्या निर्मितीला गंभीर प्रयोजन प्राप्त होत असते.

केशवसुत-मर्ढेकरांची काव्यनिर्मितीमागील गंभीर प्रयोजने लक्षात घेतली तर त्यांची व्यक्तिमत्त्वे विश्वव्यापक सहानुभूतीने कशी व्याप्त झाली आहेत व

विशिष्ट जीवनदृष्टीच्या संपन्नतेमुळे ती केशवसुतांनी म्हटल्याप्रमाणे 'अवकाशाच्या ओसाडीतील मुके पडसाद वाचाळ' होण्याकरिता किंवा मर्देंकरांनी अतीव करुणेने चितारलेल्या 'उलटे केस आणि तिरप्या भिवया असणाऱ्या नकटीच्या' जीवनातील दुर्विलास आणि माणुसकीचे झालेले विडंबन स्फोटकपणे प्रकट करण्याकरिता कशी पेटून उठली आहेत, हे लक्षात येते; तथापि याकरिता लेखकाच्या संदर्भात अनुभूतीबरोबरच सखोल चिंतनाची प्रक्रियादेखील पार पडली पाहिजे, म्हणजे ती अनुभूती तिच्या प्राथमिक पातळीवर न राहता विदग्ध होतहोत तिला साक्षात्काराचे स्वरूप लाभते. कोणताही श्रेष्ठ लेखक केवळ आपला अनुभवच नव्हे तर आपला जीवनविषयक साक्षात्कार आपल्या कलाकृतीतून प्रकट करित असतो.

जीवनदृष्टी आणि अनुभूती ह्यांच्या परस्परसंबंधांचे दिग्दर्शन करित असताना अनुभूतीविषयी अगत्यपूर्वक लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट अशी की, लेखकाला जगत असताना सातत्याने अनुभव येतच असतो. पण येणारा प्रत्येक अनुभव इतका असामान्य, चटका लावणारा, फिरफिरून विचार करायला भाग पाडणारा नसतो, की जो पुढे जाऊन अनुभूतिरूप होऊ शकेल. एकतर असा असामान्य अनुभव लेखकाला आला पाहिजे किंवा सामान्य अनुभवातून असामान्य जीवनदर्शी अनुभूती त्याला प्राप्त झाली पाहिजे, की जी त्याला साक्षात्कारापर्यंत पोचवू शकेल.

असा साक्षात्कार क्षणोक्षणी प्रत्ययाला येणारी गोष्ट नव्हे. कधी आंतरिक खळबळीने विचार-भावनांच्या तुमुल संघर्षात तो साक्षात्कार लेखकाला होतो; तर कधी त्याच्या मनाच्या जलाशयाच्या शांत पृष्ठभागावर एखादा मासा सुळकन बाहेर यावा तसा तो बाहेर येऊन आपला 'स्वभास' दाखवून झटकन नाहीसा होतो. साक्षात्कार ही संज्ञा मी कोणत्याही आध्यात्मिक अर्थाने वापरत नसून वाङ्मयीन अर्थानेच वापरत आहे. अर्थात लेखकाला चिंतनातून येणारा साक्षात्कार म्हणजे तरी काय? ते जीवनाविषयीचे एक अलक्षित सत्य. एक अदृष्ट वास्तव असते. वरवरच्या विचारप्रक्रियेने ते गवसत नाही. त्याकरिता त्याची विचारसमाधीच लागावी लागते. ज्या वैश्विक रहस्याच्या शोधातून प्राप्त झालेल्या नव्या अन्वयार्थाच्या पायावर श्रेष्ठ साहित्यकृती आपला आकार धारण करते, त्या शोधाच्या दिशा अखंड विचारसमाधीशिवाय कुणाही लेखकाला कधीतरी उजळता येतील का?

असा साक्षात्कार सर्वसामान्य रसिकांच्या अपेक्षेपेक्षा भिन्न असेल किंवा त्याच्या स्थितिशील आवर्तित कल्पनांना छेद देणारा असेल तर तो आविष्कृत करण्याकरिता लेखकाची वाङ्मयीन विद्रोह करण्याची तयारी व क्षमता असावी लागते. प्रयोगशील वृत्ती आणि कलात्मक साहस ह्यांच्याखेरीज असा विद्रोह कुणाही लेखकाला करता येणार नाही. याशिवाय हा विद्रोह नवतेने भारलेल्या, सौंदर्यपूर्ण आणि आस्वाद्यमान कलाकृतीत परिणत व्हावा लागतो. एक व्यवस्था उद्ध्वस्त केल्यावर दुसरी अधिक परिपूर्ण व्यवस्था निर्माण करण्याचे बळ या विद्रोहात असावे लागते. या बळामुळेच त्या साक्षात्काराला अर्थपूर्णता लाभते.

अशा साक्षात्कारासाठी धडपड न करता आमचे लेखक अगदी चढाओढीने पुराणांत, आर्ष महाकाव्यांत, इतिहासात, थोरामोठ्यांच्या चरित्रांत आपल्या घाऊक पुनःसर्जनासाठी सामग्री शोधू लागतात तेव्हा अशा सामग्रीचे मूल्य दुय्यम स्वरूपाचे असणार हे उघड आहे. लेखकाच्या भाववृत्ती तापलेल्या असताना आपल्याच अनुभूतीवर प्रतिभेचा किरण पडून झटक्यात त्याला ते सत्य गवसते. सारे जग 'फोले पाखडीत असताना' उज्वल प्रतिभेचा लेखक मात्र त्या सत्त्वाचा अर्थात त्या सत्याचा अंतर्भेदी दृष्टीने अचूक वेध घेत असतो आणि मगच ते सत्य प्रकट करण्याकरिता शब्दब्रह्म उचंबळून वर येत असते, की जे वाचकाने अनुभवल्यावर त्याच्या सहजासहजी दृष्टीस न येणारे विश्वरहस्याचे अंशमात्र का होईना दर्शन त्याला घडते. खरा कलानंद या दर्शनामुळेच त्या सहृदय रसिकाला होत असतो.

अशा सत्त्व-सत्याचा वेध न घेता मराठीतील अनेक लेखक अशा आयत्या सामग्रीवर आपली निर्मिती करताना दिसतात. पुराणांनी आणि दोन आर्ष महाकाव्यांनी मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीपासूनच आपला प्रभाव टाकला आहे. त्यांतील मूळ कथावस्तू, व्यक्ती आणि नाट्यमय प्रसंगांची भारतीय मनावर एवढी मोहिनी आहे, की मराठी लेखक मग तो प्राचीन काळातील असो की अर्वाचीन काळातील, त्याला बळी पडला आहे. ज्ञानेश्वरांसारखा एखादाच कवी त्यातील गीतेसारख्या सामग्रीवर भाष्य करताकरता श्रेष्ठ नवनिर्मितीचा प्रत्यय देऊ शकला. ज्ञानेश्वरीसारखा अपूर्व ग्रंथ लिहिल्यावरही अमृतानुभवाच्या निर्मितीची निकड ज्ञानेश्वरांना का भासली, हे देखील आपल्याला येथे लक्षात येऊ शकेल.

मराठी पंडित कवींची बहुतांश निर्मिती महाभारताचे पुनःसर्जन करण्यात

आणि कृष्ण-रुक्मिणीचा तोच तो शृंगार आळवण्यात खर्ची पडली. समकाळाशी सहकंप पावण्याचे आणि विश्वातील नावीन्यशोधनाचे त्यांचे इंद्रिय लुळे पडले. ह्या प्रवृत्तीचा आधुनिक आविष्कार मराठी पौराणिक कथा-कादंबऱ्यांच्या रूपाने झाला. ही प्रवृत्ती आज गाजरगवतासारखी फोफावतच चालली आहे. आपल्या प्रखर चिंतनशीलतेने आणि सनातन मानवी भावनाविकारांच्या सूक्ष्म अभ्यासाने पुराणकालीन सामाजिक परिस्थिती आणि जीवनमूल्ये ह्यांच्यातील संघर्ष तपासून पौराणिक व्यक्तिरेखांचा आणि त्यांच्यातील परस्परसंबंधांचा विश्लेषक वृत्तीने, कमालीच्या सहानुभूतीने आणि आपल्या अभिजात संवेदनशीलतेने नवा अन्वयार्थ लावण्याची क्षमता असणाऱ्या इरावती कर्वे आणि दुर्गा भागवत ह्यांच्यासारख्या लेखिका विरळाच.

याशिवाय शिवशाहीच्या उदयापासून पेशवाईच्या अस्तापर्यंतच्या इतिहासप्रेमाचे गोड भूत आमच्या लेखक-रसिकांच्या मानगुटीवर असे काही स्वार झाले आहे की त्यापुढे थोरल्या बाजीरावाची मांडही ढिली ठरावी. या काळातील पात्रप्रसंगांच्या नावावर कशाही कादंबऱ्या का लिहाना, पण नुसता मुखपृष्ठावरील उसळता घोडा, क्रुद्ध स्वार, स्तब्ध ढाल, उंचावलेली तलवार, नाचता भगवा झेंडा, पार्श्वभूमीला सह्याद्रीच्या पुसट रांगांचा आभास आणि मलपृष्ठावरील 'समशेरी' मजकूर एवढ्या भांडवलावर पुस्तकांच्या बाजारात त्या अगदी अटकेपार निघून जातात. तथापि पुराण-महाभारताच्या नादी न लागता आत्मानुभवाच्या आधारावर आपली निर्मिती करणाऱ्या तुकारामादी संतांचे वाङ्मय कालोत्तीर्ण झाले आणि मुक्तमयूरांची महाभारते मात्र धूळ खात पडून राहिली, इतिहास तरला आणि पोकळ ऐतिहासिक कादंबऱ्या इतिहासजमा झाल्या, हे वाङ्मयीन वास्तव लक्षात घेऊन आधुनिक काळातील मराठी लेखकांनी या महाकाव्यांची किंवा त्यातील घटनाप्रसंगांची शुष्क रूपांतरे न करता किंवा इतिहासाचा तोच तो डोंगर पुनःपुन्हा न पोखरता स्वतःच्या स्वतंत्र बुद्धीने, समकालाशी एकरूप होत नवे आशयबंध शोधले असते तर कदाचित ही कृत्रिम आणि घाऊक पुनःसर्जनाची प्रक्रिया आणि परंपरा काही प्रमाणात कमी झाली असती व वेगळे आदर्शही पुढील मराठी लेखकांसाठी निर्माण झाले असते. वस्तुतः समकालात घडणाऱ्या विविध घटना इतक्या विलक्षण असतात की प्रतिभाशाली लेखक त्यांतून विशाल आकाराची समृद्ध कलाकृती निर्माण करू शकतो; तथापि असे रचनाबंध घडविण्यासाठी आवश्यक असणारा

आत्मविश्वास, समकालातील घटनांशी बौद्धिक आणि भावनिक पातळीवर एकरूप होण्याची क्षमता, त्या घटनांचे समाज, संस्कृती, इतिहास आणि मानवी संबंध ह्यांच्यात गुंतलेले धागेदोरे शोधण्याची तयारी, त्यात दडलेल्या विशाल किंवा लघु रचनाबंधांचा शोध घेण्याची उत्कंठा ह्या गोष्टींची आवश्यकता असते.

पुष्कळदा काही लेखक अशी निर्मिती करण्याच्या प्रयत्नाला लागतातही, तथापि आत्मकेंद्री प्रवृत्ती असणाऱ्या आणि भोवतालच्या विश्वाचा फारसा अनुभव नसणाऱ्या किंवा सभोवताल घडणाऱ्या घटनाप्रसंगांचा परस्परसंबंध खोलात शिरून समजून घेण्याची पात्रता नसताना लिहिल्या जाणाऱ्या मोठमोठ्या कादंबऱ्यांही वाचकांच्या मनाची पकड घेत नाहीत, कारण अशा निर्मितीमागचे प्रयोजन मोठी कादंबरी लिहिण्याचे श्रेय घेण्यापलीकडचे नसते. व्यापक जीवनानुभवाच्या डोहात न उतरता ज्या कालखंडावर आपली कादंबरी बेतायची आहे त्या कालखंडातील वर्तमानपत्रांची कात्रणे व त्यांतील मजकूर जमवून कादंबरीलेखनाच्या खऱ्या प्रेरणा फुलवता येणार नाहीत.

विसाव्या शतकात भारतात घडलेल्या स्वातंत्र्याची चळवळ, सामाजिक क्रांतीच्या आणि समतेच्या चळवळी, क्रांतिकारकांची बलिदाने, कामगारांचे लढे, स्वातंत्र्य, तीन युद्धे, विशाल औद्योगिक जगाच्या भानगडी, आणीबाणी, राजकीय पेचप्रसंग, सत्तांतरे, पक्षोपपक्षांची राजकारणे, महान व्यक्तींच्या हत्या, दहशतवादी कारवाया इत्यादी प्रक्षोभक घटनाप्रसंगांतून आपल्याला चांगल्या कादंबऱ्या बेतता येतील, असे समजणाऱ्या लेखकांचा मराठीत एक वर्ग आहे. तथापि पुष्कळदा अशा निर्मितीमागे त्या जगाचा सूक्ष्म अनुभव आणि आपल्या व्यक्तिमत्त्वाशी सुसंगत अशी तीव्र अभिव्यक्तीची प्रेरणा नसते.

सध्या माहिती-तंत्रज्ञान इतके विकसित झाले आहे की विशिष्ट विषयावरची डोंगराएवढी माहिती तिच्या सूक्ष्म तपशिलासह लेखकाला क्षणार्धात उपलब्ध होऊ शकते, पण तिला लेखनसामग्री समजणे आणि निर्मितीच्या प्रयत्नाला लागणे म्हणजे आपली कलाकृती निव्वळ वाळूच्या भुसभुशीत पायावर उभी करण्यासारखे आहे. लेखकाला एखाद्या कालखंडातील लोकस्थितीचे केवळ माहितीवजा बौद्धिक ज्ञान असून उपयोगाचे नाही. त्यातून फार तर तत्कालीन व्यक्ती आणि समाज ह्यांच्या जीवनरीतीचे, परस्परसंबंधांचे आंशिक स्वरूप त्याला कळू शकेल; पण त्याचे मर्म कळू शकणार नाही. या जीवनरीतीच्या

मर्मग्राही आकलनासाठी; अर्थात त्यातून प्रच्छन्नपणे वाहत असणाऱ्या, कधी तेजाने लखलखणाऱ्या तर कधी काजळी धरू पाहणाऱ्या चैतन्याच्या शोधासाठी विशेष ज्ञानाची आवश्यकता असते. हे ज्ञान 'सत्यासत्यतेसाठी मनाची ग्वाही' गृहीत धरण्यास बाध्य असले, तरी ते मन विवेकाच्या भट्टीत विदग्ध झालेले असले पाहिजे. एरवी अशा मनाअभावी निर्माण झालेल्या लेखनाच्या प्रेरणा बहुधा बाह्य स्वरूपाच्या, उथळ आणि बाजारू असतात; तथापि लेखकांनी ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, की समकालीन सामान्य अभिरुचीचा, बाजारलक्ष्यी विचाराचा किंवा तशी विचारगणिते करण्यात प्रवीण असणाऱ्या प्रकाशकांच्या आग्रहाचा विचार करून आपले साहित्य; विशेषतः नाटके आणि कादंबऱ्या निर्माण करण्यापेक्षा आपले हृदय, मन, चित्त ज्या अनुभूतीने भारून गेले आहे तिचे मर्म समजून आपल्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाशी सुसंगत वाङ्मयप्रकारात निर्मिती केल्यास तिला काही एक दर्जा मिळू शकेल. अशी सुसंगती नसणाऱ्या वाङ्मयप्रकारात रचना केल्यास ती किती हिणकस होते हे एका विख्यात नाटककाराने त्याच्या लेखनाच्या शेवटच्या पर्वात लिहिलेल्या कादंबऱ्यांवरून सहज समजून घेता येण्यासारखे आहे.

पुष्कळदा विशिष्ट प्रकारची नाटके, कादंबऱ्या, काव्यप्रकार ह्यांची वेगवेगळ्या काळात लाट उसळते. ती एक वाङ्मयीन फॅशनच होऊन बसते. तशी निर्मिती केली नाही तर जणु काही मागासलेपणाचा शिक्षा आपल्यावर बसेल की काय या भीतीने किंवा त्या प्रकारात लिहून सामान्य लेखकही मिरवतात तर त्यांच्यापेक्षा अधिक चांगले लिहून आपणही का मिरवू नये या विचाराने काहीएक गुणवत्ता प्राप्त झालेले लेखकही त्या लाटेत ओढले जातात. असाच ओढले जाण्याचा प्रकार रंजनवादी साहित्याच्या लोकप्रियतेच्या प्रभावामुळेही घडून येतो. रंजनप्रधान साहित्य ही विशिष्ट वाचनाभिरुचीची अपरिहार्य गरज असते. जाणीवपूर्वक रसिकरंजनाचीच भूमिका स्वीकारणाऱ्या कविलेखकांची उद्दिष्टे अगदी स्पष्ट असतात व त्यानुसार आपल्या ललितकृतींची रचना ते कृत्रिम पद्धतीने करतात. कवितेच्या संदर्भात सर्वसामान्यांना हवीहवीशी भावना निर्माण करून हुरहूर, गार वारा, धुके, चांदणे अशा शब्दांत ती कशी बांधायची; नाजूक लयी, विशिष्ट हलकी तालबद्धता आणि नादानुप्रास ह्यांचे जाळे तिच्याभोवती कसे गुंफायचे, ह्याचे तंत्र त्यांनी बऱ्यापैकी विकसित केले असते. केशवसुतांनी म्हटल्याप्रमाणे ते कविसूत्रधार रंगपटात आपल्या

कवितानटीला रसिकानुनय करीत चांगले नाचवू शकतात; पण उत्कट प्रत्यय मात्र देऊ शकत नाहीत.

हीच गोष्ट कथाकादंबऱ्यांच्या संदर्भात वेगळ्या पद्धतीने घडून येते. तीच ती 'प्रणयरम्य(?)' कथानके किंवा कथासूत्रे आपली रूपे थोडीफार बदलवून पुनःपुन्हा आविष्कृत होत जातात. अवास्तव लैंगिकता, जाणीवपूर्वक मधूनमधून पेरलेला रतिव्यवहार, अद्भुताकडे नेता येईल अशी धूसर स्थलवर्णने, थोडे रहस्य, थोडीशी गुंतागुंत, थोडा संघर्ष, व्याज भावनांचे भरणपोषण करणारे वातावरण ह्यांनी भारलेल्या कथा-कादंबऱ्यांनी आमच्या साहित्याची अधिकांश जागा व्यापून टाकावी ह्यात आश्चर्य नाही; तथापि ज्यांच्याकडून काही अपेक्षा बाळगावी असे लेखकही त्याकडे ओढले जाऊन त्याच युक्त्यांचा प्रच्छन्नपणे अनुनय करतात तेव्हा स्वप्नरंजनाचे गारूड भल्याभल्यांवरही आपले स्वामित्व कसे गाजवू शकते, याचा प्रत्यय येतो. कलामूल्यांपेक्षा क्रयमूल्यांचा विचार करून व्यावसायिक लेखकांनी निर्माण केलेले ढीगभर वाङ्मय टाकाऊ म्हणून दूर सारता येते, पण अशा युक्त्यांचा अनुनय करताना आत्मनिष्ठेला तिलांजली देऊन शिरजोरीने मिरवणारे वाङ्मय मात्र नवे प्रश्नचिन्ह निर्माण करते.

वस्तुतः कलाकृतीला आस्वाद्यमान करणारी खरी घटकसूत्रे आणि व्याज रंजनसूत्रे ह्यांच्या स्वीकारासंबंधीचा सूक्ष्म विवेक लेखकाच्या ठायी कायमच असला पाहिजे कारण प्रतिभापूरित सर्जनशीलतेचा एक अंगभूत पैलूच आहे.

ह्या रंजनवादी सूत्रांचा प्रभाव अनुवादित साहित्यकृतीच्या निर्मितीवरही पडला आहे. अनुवादित साहित्याची निर्मिती ही स्वागताहर्ह बाब असली तरी ते अनुवाद आधिक्याने इतर भाषांतील श्रेष्ठ वाङ्मयकृतींचे होतात की रंजनवादी वाङ्मयकृतींचे होतात, हा प्रश्न चिंतनीय आहे. ह्या प्रश्नाची नाळ प्रकाशकांच्या व्यापारी वृत्तीशीही जुळलेली आहे. केवळ नफेखोर व्यापारी हेतूच्या पूर्तीसाठी अशा अनुवादित साहित्याची निर्मिती काही प्रकाशकांची व्यावसायिक गरज होऊन बसली आहे. मराठी रसिकाभिरुची ह्या दृष्टीने बदलवीत नेणे, हा या व्यवसायाचाच एक भाग आहे. त्यात त्यांना यश आले तर एकूणच मराठी वाङ्मयाभिरुचीवर त्याचा अनिष्ट परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. तो वाचकांवर तर होईलच, पण पुढे जाऊन त्यांच्या अभिरुचीचे भरणपोषण करू इच्छिणाऱ्या लेखकांवरदेखील होईल व निर्मितीचे आणि आस्वादाचे नवे आवर्त निर्माण होईल. या संदर्भात विशेष दक्षता घेण्याची आवश्यकता आहे.

विशिष्ट काळात विशिष्ट वाङ्मयीन वाद मराठी साहित्यप्रांतात आपले अधिराज्य गाजवताना दिसतात. मग आशय-मजकुराची उसनवारी करून आमचे काही लेखक गांधीवादी, मार्क्सवादी, स्त्रीवादी, अस्तित्ववादी, देशीवादी साहित्य लिहू लागतात व आमचे तत्पर समीक्षक अशा साहित्यातील तो तो वाद शोधशोधून आपल्या शोधपत्रिकांचे लेखन पूर्ण करतात. पुष्कळदा अशा वादांचे हवाबंद कप्पेही पडलेले आढळतात. वस्तुतः श्रेष्ठ साहित्यकृती अशा कोणत्याही वादाची बटीक नसते. विशिष्ट वादाचे किंवा त्यातील काही तत्त्वांचे प्रकटीकरण करण्याकरिता ती जन्मास येत नाही. पुष्कळदा तर परस्परांना छेद देणाऱ्या तत्त्वांचे तिच्यात दर्शन घडते. त्यात तत्त्वतः अस्वाभाविक असे काही नाही. खरे तर ललित कृतीत आशयाभिव्यक्तीची संकरितता गृहीत धरणे आवश्यक आहे. ते तिच्या सेंद्रिय अस्तित्वाचे लक्षण आहे. संपूर्ण विश्वात जो द्वंद्वात्मक मेळ नांदत असतो तो कलाकृतीत प्रतिबिंबित होतो. चांगली कलाकृती केवळ संमिश्र मानवी जीवनाचे प्रतिनिधित्व करते. वादाच्या शोधापेक्षा जीवनाचा शोध तिच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचा असतो. ती विरोधाभासात्मक नसली, तरी सभोवतालच्या विरोधाभासात्मक जीवनाचा वेध घेण्याची तिच्यात क्षमता असते. ते लक्षात न घेता आमचे लेखक त्या वादाचा अर्धवट अभ्यास करून आपल्या पात्रमुखाने किंवा परिस्थितिवर्णनाच्या निमित्ताने कधी अस्तित्ववादातला परात्मभाव, तर कधी मार्क्सवादातील क्रांतीचे टप्पे, तर कधी गांधीवादातील अहिंसा-सत्याग्रहादी तत्त्वे, तर कधी स्त्रीवादातील पुरुषसत्तेकडून झालेले शोषण आणि या शोषणाचा प्रतिवाद अगदी ठरवून प्रकट करतात व अशी तत्त्वे किंवा वैशिष्ट्ये आपल्या संशोधकीय विजेरी झोतात शोधता आली, की आमच्या विद्यापीठीय संशोधकांना अगदी धन्यधन्य वाटते. वस्तुतः बटबटीतपणे, मुद्दाम प्रकट केलेली ही तत्त्वे शोधण्यासाठी अशा कृत्रिम विजेऱ्यांचीही जरूरी नसते; पण टिपांची पैंपणे घालून संशोधननृत्याचा देखावा केल्याशिवाय आपल्या संशोधनाला पूर्तता येणार नाही, अशी घट्ट समजूत उराशी बाळगणाऱ्या आमच्या पदवीकांक्षी संशोधकांना त्याचे सोयरसुतक तरी काय ?

दुसरे असे की मराठीतील बहुतांश 'वादनिष्ठ' लेखकांनी गांधीर्यपूर्वक, जीवननिष्ठा म्हणून त्या वादांचा स्वीकार केलेला नसतो. ते केवळ त्या वादाच्या क्षणिक प्रेमात पडले असतात किंवा त्या वादातील फुटकळ तत्त्वपिसांनी आपला आशयपिसारा अधिक चांगला फुलवता येईल अशी निर्मितिव्यवहारासंबंधी

व्याज समजूत त्यांनी करून घेतलेली असते. क्षणिक प्रेमाच्या धुक्याचा विरविरित पडदा नेत्रपटलावरून हटला की त्या वादापासून ते फारकत घेतात. वादाच्या नादात मुद्दाम अडगळीत टाकून दिलेले जुने आशयवस्त्र अशा फारकतीनंतर सुस्थितीत सापडले तर ठीक. एरवी चिरकलेल्या आशयवस्त्राने आपल्या वाङ्मयकृतीचे लज्जारक्षण तरी कसे करावे, हा प्रश्न 'न यत्र ना परत्र' अशी त्रिशंकूची अवस्था प्राप्त झालेल्या आमच्या लेखकांना सतावीत राहतो.

वादप्रवाहाच्या तत्त्वविशिष्ट अतिरेकाने आमची वाङ्मयनिर्मितीमागची प्रयोजने संकुचित केली तसेच आपल्या कवेत विश्व कवळू पाहणाऱ्या लेखकाच्या विशाल व्यक्तिमत्त्वाचा संकोच केला आणि नको त्या अपेक्षा त्यावर लादल्या. लेखिका आहे ना, मग तिने स्त्रीवादी झालेच पाहिजे. लेखक कामगार आहे ना, मग त्याने साम्यवादाची कास न धरून कसे चालेल? अशा अपेक्षा त्या त्या पंथांच्या आचार्यांच्या असल्या, तरी आमच्या नवोदित साहित्यिकांनी आपल्या मूळ प्रवृत्ति-प्रेरणांचा शोध आधी घेऊनच या वादांशी आपले नाते जुळविले पाहिजे.

त्यातही गमतीची गोष्ट अशी की या वाद-पंथ-प्रवाहांच्या आचार्यांची आपल्या पंथातील छोट्यामोठ्या लेखकांवर अगदी करडी नजर असते. तत्त्वांचा दंडुका हाती घेऊन ते अगदी गस्तच घालीत असतात. जरा कुणी लेखक इकडेतिकडे सरकला की तो पाठीत घातलाच म्हणून समजावे. विद्रोही कवींमधला दिग्गज का असेना, पण त्याने कृष्णलीळेचा 'खेळ' प्रकाशित केला की पंथबहिष्कृततेचा खाजगीत का होईना 'फतवा' काढला जातो आणि आपल्या वैचारिक निष्ठेत अजोड असणाऱ्या कुणी ओशोप्रेम व्यक्त केले तर या आचार्यांना ते समजून घेण्यापलीकडचे वाटू लागते.

वाङ्मयीन पंथप्रवाहांची, तत्त्वविचारांची आणि आचारधर्मांची वाढत चाललेली बंदिस्तता वाङ्मयविकासाच्या मार्गातला मोठाच अडसर आहे, हे आम्ही वेळीच ध्यानात घेतले पाहिजे. सूर्यच फक्त प्रकाश देतो असे नाही. दूरचे तारेही तेच कार्य करीत असतात. आपण त्यांच्यापासून फार दूर असतो म्हणून ते क्षीण किंवा परके भासतात एवढेच.

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः।

'शुभ, विघ्नरहित, अपराजित, शत्रूचा भेद करणारे विचार सर्व दिशांतून आमच्याकडे येवोत', ह्या द्रष्ट्याच्या प्रार्थनेत काही अर्थ असेल तर दशदिशांतून

येणारे कल्याणकारी प्रकाशझोत आम्ही करंटेपणाने का बरे नाकारायचे? सुवर्णकण कुठे असतील ते सांगता येत नाही. धुळीत असतील तरीही पूर्वग्रहमुक्तवृत्तीने ते वेचता आले पाहिजेत. खरे तर हे विशाल विश्व कठोरपणे तुकड्यातुकड्यांत विभागता येत नाही व त्याकडे सुटेपणाने पाहता येत नाही. ते मूलतः एकात्मच असते. मानवी कल्याणाचा विचार सर्वच तत्त्वज्ञ आपल्या परीने करीत असतात. आपला वांशिक, धार्मिक, पंथीय, जातीय, लिंगविशिष्ट अभिनिवेश दूर सारून त्यातले सत्त्व आपल्याला शोधता आले तर ते आपल्याला उपकारक ठरणार नाही का? एकाच एका रसायनाने 'स्फूर्तीचा प्याला' भरून एकच एक गाणे गावे, अशी जरी या प्रवाहमार्तंडांची अपेक्षा असली तरी साध्याचे महत्त्व मनोमनी जाणून कोणकोणत्या रसायनांच्या मिश्रणाने तो अगदी 'काठोकाठ' भरायचा आणि 'सुचणारी कोणतीही गाणी' निर्भरशील वृत्तीने कशी गायची, ह्याचे स्वातंत्र्य कलावंताला अवश्यमेव असले पाहिजे; एरवी विक्रीसाठी मांडून ठेवलेल्या एकाच आकाराच्या आणि एकाच किमतीच्या साच्याच्या मूर्तीची कळा वाड्मयीन कलाकृतींना आल्याशिवाय राहणार नाही.

अशा विशिष्ट वादप्रवाहांप्रमाणेच विशिष्ट साहित्यप्रकारातील उपप्रकारांच्या लाटाही आमच्या लेखकावर अशाच रीतीने स्वामित्व गाजवतात. त्यांत सापडून आपली मूळ प्रवृत्ती त्या प्रकाराशी फारशी अनुकूल नसतानाही एखादा कवी संग्रह करता येईल एवढ्या गजला लिहितो आणि मूळ पिंडात काडीचीही सामाजिकता नसताना 'लुमुम्बास सलाम' ठोकतो. कधी हायकूची लाट येते तर कधी चारोळीची लाट. अशा लाटेत सापडून आमच्या काव्याची मात्र पुरेपूर वाट लागते.

वस्तुतः विशिष्ट वादात अपेक्षित असणाऱ्या आशयव्यूहानुसार विश्वाची प्रचीती लेखकाला न येता ती समग्रपणे येत असते. निदान ती तशी यावी. तिच्यात जात, धर्म, वर्ग, वर्ण, प्रदेश ह्यांच्या प्रभावामुळे विशिष्ट अनुभवांचे प्राबल्य असले तरी श्रेष्ठ लेखकाची ओढ वैश्विकतेकडेच असली पाहिजे. तथापि आपल्या समाजात वर्ग आणि वर्ण ह्यांचा दाब एवढा मोठा आहे, की लेखनाच्या क्षेत्रात पदार्पण करताक्षणीच लेखकाच्या कपाळावर शिक्का मारून वाड्मयाच्या विशिष्ट प्रवर्गात ढकलण्याची घाई सुरू होते. लेखक सावध नसला तर असे शिके जणु काही आपल्याला मिळालेली बिरुदे आहेत ह्या थाटात तो मिरवू लागतो व अवघे विश्व कवेत घेण्याच्या नैसर्गिक हक्काचा

संकोच करून आपल्या वाङ्मयप्रवाहाच्या लक्ष्मणरेषेबाहेर गेल्यास आपले अधःपतन होईल की काय अशी भीती बाळगतो. एकीकडून त्या प्रवाहात काही एक मान्यता मिळाली तरी विश्वानुभूतीच्या विशाल प्रांगणात स्वैर संचार करण्याच्या आपल्या स्वातंत्र्याचा आपण संकोच करून घेतला आहे, ह्याची त्याला लवमात्रही जाणीव नसते.

सर्वकष सामाजिक-शैक्षणिक उत्थानप्रक्रियेमुळे तळागाळातील मूकनायक-नायिकांचे, एकूण सगळ्या वंचित समूहाचेच दुःख, वेदना, आक्रोश आणि संताप स्फोटक विद्रोहासह प्रकट झाला आणि मराठीत काही नवे वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण झाले. गेल्या पन्नास वर्षांत आपल्या दाहक जीवनदर्शनाने अवघे मराठी वाङ्मयविश्व समृद्ध करणाऱ्या अनेक श्रेष्ठ कलाकृती या प्रवाहांत जन्मास आल्या. विशेषतः दलित साहित्यप्रवाह या दृष्टीने प्रबलतम आहे. या प्रवाहांतील साहित्याची निर्मितिकारणे व प्रयोजने, त्यांची पृथगात्मता, त्यांची महत्ता व मर्यादा स्पष्ट करण्याच्या संदर्भात मराठी समीक्षकांनी दाखविलेली आत्मीयता आणि जागरूकता खरोखरीच लक्षणीय आहे.

प्रेरणा, संवेदनशीलता आणि रूप ह्यांच्या संदर्भात भिन्नता असणारा ग्रामीण साहित्याचा प्रवाहही सातत्याने विस्तृत होत आहे. ग्रामजीवनातून पुढे आलेल्या नवशिक्षित लेखकांनी पोकळ स्वप्नरंजनात मग्न न राहता एक व्यापक परिघाचे अनुभवविश्व, त्यातील दाहक वास्तवासहित मोठ्या प्रमाणावर साकार केले आहे.

समग्र समाजजागरणाच्या प्रक्रियेत वाङ्मय आणि कला प्रभावित होणे अपरिहार्यच असते. ललित कृतीत प्रकटणाऱ्या एकूण जीवनानुभवाच्या व्यापकतेसाठी ही प्रक्रिया उपकारकच असते; पण त्यात काही धोकेही दडलेले असतात. १९६० पासून पुढच्या पन्नास-पंचावन्न वर्षांत दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य इत्यादी प्रमुख प्रवाहांबरोबरच आदिवासी साहित्य, भटक्या-विमुक्तांचे साहित्य, मुस्लीम साहित्य, कामगारांचे साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य इत्यादी प्रवाहही फोफावत आहेत. त्यांनुसार निर्माण होणारी सांस्कृतिक-प्रादेशिक-धार्मिक-जातीय ध्रुवीकरणाची प्रक्रिया निर्मितीसाठी सामान्य लेखकांना आणि अशा साहित्याचा विचार करताना समीक्षकांना सोयीची वाटली, तरी तिचा एकंदरीत परिणाम घातक होईल की काय अशी भीती भेडसावू लागली आहे. अलीकडे त्यात फोफावू बघणारा जातीय, धार्मिक, प्रादेशिक, लिंगविशिष्ट

अभिनवेश एवढा तीव्र स्वरूपाचा आहे, की जातीजातींतील हवाबंद कपे वाड्मयीन प्रवाहांत देखील निर्माण होत आहेत. त्यात निर्मिती करणाऱ्या प्रमुख साहित्यिकांचे पुढारीपण कळसास पोचले आहे. त्यात्या प्रवाहांचे विशिष्ट कायदेकानू निर्माण झाल्यामुळे शिडी नसणाऱ्या जातीय उतरंडीची जशी अवस्था झाली आणि तिला दुरभिमानाची अवकळा प्राप्त झाली, तशी अवकळा त्या प्रवाहांत निर्माण होणाऱ्या साहित्याला सद्यःकालात प्राप्त होत आहे. अशा वाड्मयनिर्मितीबरोबरच या प्रवाहांच्या संदर्भात आयोजित केली जाणारी चर्चासत्रे आणि साहित्यसंमेलने अशा ध्रुवीकरणात भरच घालत असतात. निर्मितीच्या ध्रुवीकरणाबरोबर आस्वादप्रक्रियेचे ध्रुवीकरण झाले, की वाड्मयीन बंदिस्तता अधिक घट्ट होत जाते. वाचक निर्लेप मनाने कलाकृतीला सामोरे जाण्यापेक्षा केवळ आपल्या जातिगटाचा आणि आपल्या अभिरूचीचा तेवढा विचार करतो. तो शहरी मध्यमवर्गीय जगात वावरणारा असेल तर गावगाड्यातल्या किंवा गावकुसाबाहेरच्या साहित्यकृतींकडे कानाडोळा करतो. ह्याचाच व्यत्यास म्हणून मध्यमवर्गीय पांढरपेशांनी लिहिलेल्या साहित्याची, त्यात संकुचित जीवनानुभव आहे असे म्हणून, 'सदाशिव पेठी' असा शिक्का मारून बोळवण केली जाते. निरीश्वरवाद्यांना आणि अनात्मवाद्यांना संतांच्या भक्तिकाव्याला स्पर्श करावासा वाटत नाही आणि अतिधार्मिक वृत्तीने ग्रासलेल्या वाचकांना बुद्ध, चार्वाक, मार्क्स ह्यांच्या प्रभावाने निर्माण झालेल्या साहित्यकृतींकडे दुकून बघावेसे वाटत नाही.

आपल्या समाजातील जातीयता, धार्मिकता, प्रादेशिकता, लिंगभेद, वर्णविग्रह आणि वर्गविग्रह आडमागाने साहित्यात शिरून पूर्वद्वेषाची आणि वैमनस्याची बीजे नव्याने पेरीत असतील तर ते साहित्य विकृत मूलतत्त्ववादाचे, जात्यंधतेचे, धार्मिक दुरभिमानाचे प्रतिनिधित्व करू लागेल. जातिधर्माच्या संकुचित सीमाच जर ते ओलांडू शकले नाही, तर ते श्रेष्ठ साहित्याची पातळी कशी गाठू शकेल?

तेव्हा मित्रांनो! मी प्रारंभी स्पष्ट केल्याप्रमाणे लेखकाचे सर्वकष परिणत व्यक्तिमत्त्व, त्याची पूर्वग्रहमुक्त व्यापक जीवनदृष्टी, त्याला येत असणारी जीवनानुभूती व प्रतिभावलाने त्याने तिचे जाणलेले साक्षात्कारसदृशरूप, त्याच्या मूल्यगर्भात असणारे सत्त्वरूप सत्य ह्या गोष्टींना वाड्मयकृतीच्या निर्मितीत महत्त्व असले तरी श्रेष्ठ वाड्मयकृतीत आकृतिबंधाचे, घाटाचे स्थानही असाधारण

असते. लेखकाच्या अनुभूतिबीजातच संपूर्ण ललित कृतीचा आकार किंवा रूप दडलेले असते व पुढे ते आपोआप परिपूर्ण कलाकृतींच्या रूपाने परिणत होते, लेखकाला त्याकरिता काही प्रयत्न करावे लागत नाहीत, असे समजणे धोक्याचे आहे. वाङ्मयीन ललित कृती सहेतुकपणे केलेली रचना आहे. बीज जसे रोपट्याच्या रूपाने उगवल्यावर कालांतराने वृक्षाचे रूप घेते तशी वाङ्मयीन ललितकृतीची रचना होत नाही. ती लेखकाने जाणीवपूर्वक घडविण्याची गोष्ट आहे. कलाकृतीचा एक स्थूल घाट विचारभावनांच्या संयोगातून, अनुभूतीच्या दाबातून जरी निर्माण झाला तरी त्याला अंतिमतः लाभणारे सौंदर्यरूप हा लेखकाच्या प्रतिभाधर्माचा, शैलीचा, शब्दकळेचा, रचनाकौशल्याचा आणि सर्जनशीलतेचा चमत्कार आहे.

अनुभूतीतून एखाद्या चैतन्यमय जीवनसत्याचा साक्षात्कार जसा लेखकाला होतो तसाच अस्पष्ट पातळीवर का होईना कलाकृतीच्या रूपसौष्टवाचाही साक्षात्कार होत असतो. अखंड प्रयत्नाने आपल्या कलाकृतीला ते रूप, ते सौष्टव त्याला प्राप्त करून द्यायचे असते. ते सौंदर्यरूप अगदी मढेंकरांच्या लयतत्त्वानुसार कलाकृतीला लाभते असे नाही. वाङ्मयीन ललितकृतीच्या सौंदर्यरूपाचे तत्त्व इतके तांत्रिक, इतके भूमितीय आणि इतके प्राचीन स्थापत्यकलेतील तत्त्वाप्रमाणे असू शकणार नाही. चैतन्यशील, गतिमान, सातत्याने स्फुरण पावणाऱ्या कलाकृतीच्या सौंदर्यनिर्मितीची विशिष्ट रीत इतक्या स्थितिशील सूत्रात बंदिस्त करण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे तिच्या स्फुरणशील, जिवंत अस्तित्वावरच घाला घालण्यासारखे आहे. तथापि मढेंकरांनी ललित वाङ्मयकृतीच्या घाटाकडे आणि सौंदर्याकडे लेखकांचे आणि रसिकांचे लक्ष वळविले व त्याचा खोलवर विचार करायला भाग पाडले ह्यात शंका नाही. सौंदर्यरूप प्राप्त झाल्याशिवाय कलाकृतीला श्रेष्ठत्व लाभणे शक्य नाही. इतके तरी लक्षात घेणे अवश्यच आहे.

ललितकृतीच्या सौंदर्याबरोबर श्रेष्ठ वाङ्मयकृतीची आस्वाद्यमानताही उच्च दर्जाची असते. ती केवळ भारतीय साहित्यशास्त्रातील रसव्यवस्थेनुसार निर्माण करायची असते किंवा ठरते असे नव्हे. तथापि तिच्यातील मर्म दुर्लक्षणीय नाही व ती 'अडगळही' नाही. लेखकाला आपल्या अनुभूतीचा उत्कट प्रत्यय रसिकांना द्यायचा असेल तर कलाकृतीचा रसिकांशी हृदयसंवाद तिला आस्वाद्यमान करणाऱ्या ज्या घटकांमुळे होतो त्यांच्या कार्याची जाण लेखकाला असलीच

पाहिजे, एरवी एक व्यवस्थाभंजक कादंबरी लिहून प्रस्थापित झालेल्यांनी बोटे शिणून जाईपर्यंत लिहिलेल्या कादंबऱ्या वाचणे हे एक आस्वादशून्य आवाहनच होऊन बसते. आस्वाद, प्रत्यय आणि आनंद ह्या गोष्टींपेक्षा 'मोठ्या कष्टाने भिंतीला पाठ लावून वाचून पूर्ण केली', ह्या विचारानेच 'पराक्रमी' वाचक 'प्रमुदित' झाला असतो. श्रेष्ठ वाङ्मयकृतीचे रसिक अनेकदा पारायणे करतो कारण त्याला त्यात अकृत्रिम आनंद मिळत असतो व त्या कलाकृतीची वेगवेगळी रहस्ये त्याला ज्ञात होतात. व्यंग्यार्थपरिप्लुत रहस्यप्राप्तीच्या धुंदीसाठी अशा कादंबऱ्यांचे आपण तीनतीनदा पारायणे केल्याचे मला तरी कुणी सांगितले नाही. अर्थातच श्रेष्ठ दर्जाचा लेखक अशी आस्वाद्यमानता कृत्रिम रीतीने आपल्या कलाकृतीत निर्माण करित नाही, तशी ती कुणाला करताही येणार नाही. ज्या लेखकाला जीवननाट्यातील संघर्ष नेमका शोधता येतो आणि मानवी भावसंवेदनांची, सुप्त वासनाविकारांची, अप्रकट मनातील हालचालींची, उदात्त जीवनमूल्यांची, त्यांच्या संरक्षणार्थ आपले पंचप्राण ओवाळून टाकणाऱ्या कृतिगंभीरतेची आणि त्यांनाच पायदळी तुडवणाऱ्या राक्षसी प्रवृत्तीची, मानवाच्या जगण्यातील हेतुगर्भतेची आणि संघर्षाची जाणीव असते त्याला अपेक्षित आस्वाद्यमानता कृत्रिम रीतीने निर्माण करावी लागत नाही. त्याची अवघी वाङ्मयकृती अधोरेखित घटनाप्रसंगांची मालिकाच होऊन जाते. सामान्यांपासून प्रतिभाजुष रसिकांपर्यंत सगळ्यांनाच आपल्या विचार-भावना-संवेदनांच्या व्यूहात ओढून स्वायत्तपणे जीवनाचा नवा मूल्यगर्भ प्रत्यय देण्याची तिच्यात क्षमता असते.

सारांशाने सांगायचे एवढेच, की वैश्विकतेकडे स्फुरण पावणारे ज्ञानविज्ञानसंपन्न व्यक्तिमत्त्व, व्यापक जीवनानुभव, आवर्तित जीवनकल्पनांना भेदणारे विकसनशील चिंतन, जीवनाचा पृथगात्म साक्षात्कार, त्याचा शैलीसंपन्न रूपसौष्टवाने नटलेला आविष्कार व त्याची आस्वाद्यमानता ह्या श्रेष्ठ वाङ्मयकृतीला महान बनविणाऱ्या अटी पूर्ण होणार असतील तरच मराठीत श्रेष्ठ पातळीवरचे साहित्य निर्माण होईल. स्वकाल आणि स्वदेश ह्यांच्या परिसीमा ओलांडून वैश्विकतेच्या परिघात प्रवेश करून ते मान्यता पावेल. ज्या मराठीच्या कुशीत ज्ञानेश्वर-तुकाराम जन्मले ती कूस अनुज्वल आहे, असे आपण का समजावे? केशवसुतांनंतर वाट पाहावी लागते, पण मर्देंकर जन्मतातच. तेव्हा अशा प्रतीक्षाव्याकुळतेचा क्षीण सूर प्रतिभासंपन्न नवोदितांच्या कानावर पडला तरी ते या दिशेने अंतर्मुख होतील. अरूपाला रूप देणाऱ्या, अर्थहीन जगताला अर्थपूर्ण करणाऱ्या,

काळाला काही काळ तरी आपल्या भोवती घोटालण्यास बद्ध करून त्याच्या पराभवाचे स्वप्न बघणाऱ्या ललितकृतीच्या निर्मितीची कल्पना करतील. त्यांचे साहित्य महानतम होवो की न होवो, निदान ते निर्व्याज, अनुभूतिसंपन्न, आत्मनिष्ठ, सौंदर्याने ओसंडणारे आणि प्रत्ययपूर्ण तरी असेल.

असे साहित्य निर्माण झाले तरी केवळ तेवढ्यानेच वाङ्मयीन संस्कृतीचा विकास होत नाही. तिच्यात अनुस्यूत असणारी वाचनसंस्कृतीची विवर्धमानता मूलतः रसिकतेने घेतल्या जाणाऱ्या कलाकृतीच्या डोळस आस्वादात आहे. निर्मितीनंतर आस्वादाची प्रक्रिया सुरू होते, जिच्याकडे आज आपले साफ दुर्लक्ष झाले आहे. आम्हाला आमच्या काळात श्रेष्ठ लेखक निर्माण व्हायला हवे आहेत; पण आपण डोळस वाचक, चोखंदळ रसिक आहोत किंवा नाही हे अंतर्मुख वृत्तीने बघायला मात्र आम्ही तयार नाही. संपन्न वाचनसंस्कृतीच्या अस्तित्वाशिवाय सुसंस्कृत मानवी जीवनाची कल्पना करणेही अशक्य आहे, म्हणूनच आजच्या विज्ञानयुगात, संगणकांच्या जाळ्यात, विश्वाच्या यांत्रिक घडामोडीत साहित्याचे महत्त्व अबाधितच आहे. त्याला डावलून पुढे जाणे म्हणजे आपल्या समग्र जीवनालाच करंटेपणा आणण्यासारखे आहे. साहित्याला दिलेल्या प्रतिसादातूनच जीवनसौंदर्याचा आणि विश्वैक्यवृत्तीचा साक्षात्कार आपल्याला होऊन आपली मने व वृत्ती सुसंस्कारित होणार असतात. स्वाभाविकच साहित्याच्या जपणुकीची, विकासाची जबाबदारीही आपलीच आहे. तथापि त्याचीच उणीव नेहमी भासत असते. म्हणूनच कविवर्य बीनी 'उणीव रसिकांचीच परि। भासतसे मज खरोखरी', असे उद्गार काढले आणि केशवसुतांनी 'द्या उत्तेजन हो कवीस न करा गाणे तयाचे मुके', असे रसिकांना आवाहन केले आणि तांब्यांनी 'कुस्करू नका ही सुमने', अशी विनवणी केली. तांब्याच्या या विनवणीशरणतेत किंवा आपल्या कवितांना 'समिधा' संबोधून रसिकांचा 'आंतरअग्नी' फुलविण्याची अपेक्षा बाळगणाऱ्या कुसुमाग्रजांच्या काव्यप्रयोजनात तरी दुसरे काय आहे?

प्रत्येक व्यक्तीलाच आपल्या कार्याचे कौतुक हवे असते. तिथे संवेदनशील कलावंताला ते अधिकच हवे असणार ह्यात काही फार आश्चर्य नाही. त्या कौतुकावरच त्याची निर्मितिक्षमता लहरत असते. सर्जनशीलतेसाठी एक प्रकारची प्रेरणा त्याला या प्रोत्साहनामुळे मिळत असते. लेखकाची ही अपेक्षा सर्वसामान्य रसिकांकडून पुरविली जाते. तथापि वाचनसंस्कृतीच्या विकासामध्ये वाङ्मयकृतीला

सर्वसामान्य वाचकांकडून मिळालेली दाद तर हवीच असते, पण ती साहित्यकृती 'दूरस्थ जलधीकडे सहृदयाला वाहून नेणाऱ्या सरितेप्रमाणे' जाणकार रसिकाच्या मिठीसाठी आसुसलेली असते, हे आपण कधीही विसरता कामा नये.

साहित्याचा विकास व्हायचा असेल तर पसंतीची ही दाद विदग्ध रसिकाकडूनही मिळावयास हवी असते. सर्वसामान्य वाचक ज्या मानसिक पातळीवर वावरत असतो, वाङ्मयीन कलाकृतीचा आनंद उपभोगीत असतो त्यापेक्षा कितीतरी वेगळ्या पातळीवर हा रसिक आरूढ झालेला असतो. सामान्य आस्वादकाजवळ ही रसिकता नसते असे नाही, पण ती पुष्कळदा वरवरची, पृष्ठभागावर वावरणारी असते. साहित्यकलेबद्दलच्या त्याच्या कल्पना शास्त्रपुनीत नसतात किंवा साहित्याच्या भरपूर आस्वादानंतर जी एक मर्मग्राही दृष्टी रसिकाला प्राप्त झाली असते ती त्याच्याकडे अपेक्षित प्रमाणात नसते व म्हणूनच जीवन आणि साहित्य ह्या दोन्हींच्या संदर्भात जो रसिक पूर्वग्रहमुक्त आहे, ज्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला विशिष्ट अभिरुचीच्या मर्यादा पडलेल्या नाहीत अशा रसिकाची साहित्यव्यापारामध्ये फार फार गरज असते. असा रसिक अर्थातच विरळा असणार म्हणूनच सुभाषितकारांनी,

तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।

मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतं ॥

असा प्रश्न उपस्थित केला आहे. सामान्य आस्वादकाचे साहित्यज्ञान स्थूल स्वरूपाचे असते. असामान्य कलाकृती प्रकट करीत असलेल्या सौंदर्याच्या सूक्ष्म छटा, कलेच्या सेंद्रियत्वाची जाणीव, तिच्यातील प्रमाणबद्धता, तिचे सूक्ष्म गुणदोष हेरण्याची पात्रता सर्वसामान्य आस्वादकामध्ये तुलनेने कमी असते. प्रत्येक श्रेष्ठ कलावंत आपले सर्वस्व ओतून कलाकृती निर्माण करीत असतो. त्यात त्याच्या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचे, वैविध्यपूर्ण जीवनाच्या खोल अनुभूतीतून प्रत्ययास आलेले विविध रंग भरलेले असतात. तेच ते सूर, त्याच त्या रंगरेषा, तेच ते शब्द असूनही त्यांना श्रेष्ठ कलावंत आपला स्पर्श देत असतो, नवे अपूर्व असे काही निर्माण करीत असतो. सर्वसामान्य साहित्यकृतीपासून मिळणाऱ्या आनंदापेक्षा वेगळा आनंद आपल्या रसिकांच्या हृदयात आपल्याला ओतावयाचा आहे, ह्याची विचक्षण लेखकाला प्रत्यही जाणीव असते. त्यासाठी आवश्यक असणारे प्रतिभासामर्थ्य आणि रचनाकौशल्य त्याच्या ठिकाणी असते. मूलतः ह्या जाणिवेतून निर्माण झालेल्या आपल्या साहित्यकृतीचे जरा

अधिक जाणकारीने आस्वादन व्हावे आणि निरामय कौतुकाचा स्वर कानी पडावा असे त्याला वाटत असेल तर त्यात नवल ते काय ?

सर्वाभूती समदृष्टी असणाऱ्या ज्ञानेश्वरांनीदेखील ज्ञानेश्वरीच्या सुरुवातीलाच अर्जुनाच्या पंक्तीला बसून ऐकण्याची ज्याची योग्यता आहे त्यांनी कृपाकरून आपल्या विवेचनाकडे लक्ष द्यावे असे म्हटले.

कां आपुला ठावो न सांडितां । आलिंगजे चंद्र प्रकटतां

हा अनुरागु भोगितां । कुमुदिनी जाणे ॥

ऐसेनि गंभीरपणें । स्थिरावलेनि अंतःकरणें

आथिला तोचि जाणे । मानुं इये ॥

अहो अर्जुनाचिये पांती । परिसणया योग्य होती

तिहीं कृपा करुनि संतीं । अवधान द्यावें ॥

आपल्या अवघ्या आयुष्याचा होम करून निर्माण केलेल्या वाङ्मयकृतीचे कौतुक करण्याची औदार्यशील रसिकता सहृदयांजवळ असते म्हणूनच अशा 'तद्विदांची' एकूणच साहित्यव्यापारात अतिशय आवश्यकता असते; एरवी समकालातील औदासीन्य बघून केशवसुतांसारखा कवी,

ज्याला मी मुकलो विषाद मजला त्याचा मुळीही नसे,

जे पृथ्वीवर आणिले जन तया धिक्कारिती हा! कसे!

असे खेदपूर्ण आश्चर्योद्गार काढतो आणि कविरसिकहृदयसंवादातील गतिरुद्धतेचे वर्णन करताना ज्ञानेश्वरदेखील श्रोत्यांना स्पष्टपणे बजावतात,

कां जें दिठिवा तुमचा वरुषे। तैं सकळार्थ सिद्धि मती पिके

एरवीं कोंभेला उन्मेषु सुके। जरी उदास तुम्ही ॥

म्हणौनि संवादाचा सुवावो ढळे। त-ही हृदयाकाश सारस्वतें वोळे

आणि श्रोता दुश्चिता तरि वितुळे। मांडला रसु ॥

अर्थात केवळ अवधान देणारा रसिक एवढीच साहित्याच्या आस्वादासाठी रसिकाची पात्रता नाही. आपल्या सुखदुःखाचा प्रत्यय देणारे आणि आपल्या अतिव्यक्तिगत अभिरुचीचे भरणपोषण करणारे साहित्यच आपण आस्वादू, अशा वृत्तीने साहित्यकृतीला सामोरा जाणारा रसिक खऱ्या अर्थाने तिचे आस्वादनच करू शकणार नाही. पुष्कळदा सर्वसामान्य लोकांची अभिरुची लक्षात घेऊन लेखक आपल्या साहित्यकृतीची रचना करतात. सामान्यतः लोकांना प्रिय होणाऱ्या विचार-भावना-संवेदना ह्यांचे त्यांना ज्ञान असते.

त्यांची गुलगुलीत शब्दांत मांडणी करण्याचे कसबही त्यांनी साधले असते. त्या आधारावर सहजगत्या आणि हव्याहव्याशा वाटणाऱ्या संवेदनांना अनुकूल अशा साहित्याची रचना ते करू शकतात, विचक्षण रसिकासाठी कोणतेही वाड्मयीन आव्हान मात्र ते उभे करू शकत नाहीत. प्रतिभासंपन्न श्रोत्यांना अशा आव्हानाची अपेक्षा असते. हे आव्हान साहित्यातील अनाकलनीयतेचे मात्र नसते. क्लिष्ट साहित्यकृती सोपी करण्याचे किंवा एखादे कोडे सोडविण्यासारखे हे आव्हान नसते. ह्या आव्हानाचे स्वरूप मूलतः भिन्न आहे. प्रतिभासंपन्न लेखकाला येणारा विश्वप्रत्यय मुळातच एकसाच्याचा नसतो, कारण तो प्रत्यय आवर्तित स्वरूपाचा नसतो. तो उसना किंवा परप्रत्यय नसतो. स्वतंत्र प्रतिभेने घेतलेल्या अनुभूतीमध्ये पृथगात्मतेची प्रभा असते. सर्वसामान्य लेखकाचा मार्ग त्याने निवडलेला नसतो. तो केवळ वेगळाच मार्ग निवडत नाही तर पुष्कळदा सामान्य निर्मितिमार्गाचे दोरच त्याने कापून टाकलेले असतात.

आविष्काराच्या निकडीने, निर्मितीच्या विलक्षण धुंदीत, कल्पनेच्या डोंगरघाटातील आडवळणाची, पण चमचमणाऱ्या अनपेक्षित सौंदर्याकडे किंवा प्रखर वास्तवदर्शनाकडे घेऊन जाणारी वेगळीच वाट एखाद्या लेखकाने धरली असेल; तर त्याची अनुभूतीही अगदी ओळखीची राहणार नाही. त्या अनोख्या अनुभूतीचा प्रत्यय आपल्यालाही यावा असे कुणा रसिकाला वाटत असेल, ते आव्हान स्वीकारण्याची त्याची इच्छा असेल, तर त्याला आपली आस्वादक्षमता त्या विशिष्ट पातळीपर्यंत नाही का घेऊन जावी लागणार?

मित्रांनो! हे आव्हान पेलण्यासाठी मूलतः सहृदय रसिकाच्या ठिकाणी अशा कलाकृतीविषयी एक प्रकारची सहानुभूती असावी लागते. लेखक मुद्दाम चकविण्याकरिता असा प्रयत्न करित नसून वेगळ्या जीवनमार्गावर प्राप्त झालेल्या वेगळ्या जीवनानुभूतीचा, त्या अनुभूतीने उठलेल्या वेगळ्या कल्पनात्मक प्रतिक्रियांचा प्रत्यय देण्याकरिता हा अनवट प्रयत्न करित आहे, ह्याची जाण ठेवून तो आपल्या रसिकतेच्या सीमा व्यापक करित असतो, नव्हे त्याने त्या करारव्यात अशी अपेक्षा असते. आपल्या अंतर्भेदी चिंतनामुळे ज्या सूक्ष्म गोष्टी श्रेष्ठ लेखकाच्या अनुभूतीच्या वाढत्या परिघात येतात त्याचे रमणीय प्रकटीकरण तो आपल्या साहित्यकृतीत करित असतो. त्याच्या प्रत्ययानेच रसिकाचे मानसिक-बौद्धिक-भावनिक उन्नयन होत असते. तेव्हा मनबुद्धीचे विकसन करणारा लक्षणीय मूल्ययुक्त जीवनार्थ आपल्या निर्विघ्न आस्वादाचा विषय व्हावा असे

वाटत असेल तर लेखकाची अवस्था जरा रसिकालाही भोगावी लागते. 'अंधार उजळण्यासाठी। जळतात जिवाने सगळे। जो वीज खुपसतो पोटी। तो एकच जलधर उजळे', असे आपल्या निर्मितीने अंधार उजळण्यासाठी जर लेखकाला केवळ जळून उपयोगाचे नसेल, वीजच पोटी खुपसून घ्यावी लागत असेल तर ते उजळणारे विश्व अनुभविण्यासाठी ती वीज आपल्याही पोटात खुपसून घेण्याची तयारी आपण दाखवायला नको का? साहित्यकृतीत प्रकट झालेला व्यंग्यार्थ आपल्या निर्विघ्न संवेदनेचा विषय व्हावा असे वाटत असेल तर आपल्यालाही लेखकाच्या मूलभूत अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याची, त्याच्या अभिजात विद्रोही वृत्तीची बूज राखणारी आपल्या आस्वादनक्षमतेची पातळी विशिष्ट उंचीपर्यंत न्यावी लागणार नाही का?

लेखकाच्या सभोवताल सामान्य आणि असामान्य, रमणीय आणि जुगुप्सायुक्त असे दोन्ही प्रकारचे जीवन असते. अपरिहार्य भोगवटा वाट्याला आलेला लेखक त्या जीवनाचाच एक घटक असतो. पुष्कळदा त्यांच्या द्वंद्वातूनच त्याला जीवनाचा विशेष अर्थ जाणवत असतो. त्या विशेष अर्थाला आपल्या अमोघ शब्दशक्तीने लेखक एक सौंदर्यरूप प्राप्त करून देत असतो. सहृदयांनी नावाजण्यासारखा जो अर्थ असतो त्यालाच साहित्यकृतीचा आत्मा म्हणतात. त्याचे दोन भाग असतात. वाच्य आणि प्रतीयमान. श्रेष्ठ लेखकाच्या वाणीमध्ये तो प्रतीयमान असतो. सुंदर स्त्रियांच्या अवयवांहून वेगळ्या असलेल्या लावण्याप्रमाणे तो झळकतो, असे आनंदवर्धनाने म्हटले आहे. प्रतीयमान म्हणजे साहित्यकृतीचा ध्वनि. आस्वादकाळी त्या रूपाचा, त्यातून ध्वनित होणाऱ्या विलक्षण अर्थाचा प्रत्यय रसिक घेत असतो, पण ही हृदयसंवादाची प्रक्रिया घडण्यासाठी लेखक सम्यकपणे जीवनाचा अर्थ जाणून घेणारा आणि प्रतिभाशाली असला पाहिजे आणि रसिक प्रतिभाजुष असला पाहिजे. साहित्यकृतीचे अस्तित्व आणि सारसर्वस्व केवळ तिच्या निर्मितीत नाही, तर विदग्ध रसिकाच्या संगमोत्सुक प्रतीक्षेत आणि अंतिमतः या दोहोंच्या मिलनविलयात आहे. 'ज्याच्या मिठीत फुलुनि येशिल, त्याच मिठीचा साजण माग' असे आपल्या कवितेला उद्देशून कवी ग्रेस का म्हणतात, ते आपण अंतःकरणपूर्वक समजून घेतले पाहिजे. साजण होण्यात अडचण येते, ती रसिक मूलतः आपल्याच लौकिक व्यक्तिमत्त्वाने बद्ध झाल्यामुळेच. स्वाभाविकच रसिकाच्या व्यक्तिमत्त्वमुक्तीची अपेक्षा आस्वादप्रक्रियेत निर्णायक ठरते. आपल्या

लौकिक व्यक्तिमत्त्वातून विलग होऊन रसिकाला कलाकृतीशी संवाद साधता आला नाही तर आस्वादाचेही हवाबंद कप्पे निर्माण होऊन साहित्याच्या व्यापक प्रयोजनाला आमचे साहित्य मुकेल. चांगला लेखक होणे हे जेवढे कष्टसाध्य आहे तेवढेच चांगला वाचक होणे हेही कष्टसाध्यच आहे. त्याकरिताही स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रस्तरावर स्वतःच टाकीचे घाव घालून सहृदय रसिकाची मूर्ती घडवावी लागते. रसिकतेची केवळ झूल पांघरता येत नाही. पूर्वग्रहमुक्तता आणि व्यापक स्वीकारार्हता प्राप्त करणे ह्या गोष्टी वाटतात तेवढ्या सोप्या नसतात. व्यक्तिमत्त्वाचे उन्नयन करून अभिरुचीचा विकास साधून, तिची परिशुद्धी करून प्रगल्भतेची पातळी त्यासाठी त्याला गाठावी लागते.

सामान्य रसिकांचा अधिक्षेप करण्याच्या हेतूने मी हे बोलत नसून रसिकांच्या क्षमता कशा उंचावतील ह्या हेतूने बोलत आहे. वाचनसंस्कृतीच्या समृद्धतेसाठी योजावयाच्या प्रयत्नांची दिशा दाखविण्याकरिता, साहित्यकृतीशी असणारा आपला प्राणानुबंध जपू पाहणाऱ्या आपल्यासारख्या रसिकांशी केलेले हे हितगूज आहे. वाङ्मयीन कृती कोणत्याही वर्णवर्गातील लेखकाकडून निर्माण झालेली असो. ती कोणत्याही वर्णवर्गाचे प्रतिनिधित्व करणारी असो, तिच्या सार्वत्रिक आस्वादानाकरिता या प्रक्रियेचा अवलंब करणे अवश्यमेव आहे.

दुसरे असे की दूरदर्शनसारख्या माध्यमाने, त्यातील वाढत्या जाहिरातींनी आमच्या अभिरुचीवर कठोर प्रहार केला आहेच. मुख्यतः आमची आस्वादप्रक्रियाच खंडित, विकृत आणि कुचकामी करून टाकली आहे. निश्चल, एकात्मपणे कुठलेही आस्वादविघ्न न येता, उलट विघ्ने असतील तर त्यांचा उपशम करून कलाकृतीचा अखंडितपणे आस्वाद घेण्याला आस्वादप्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान आहे, नव्हे ती आस्वादप्रक्रियेची पूर्वअटच आहे. भारतीय साहित्यशास्त्राने ती वारंवार अधोरेखित केली आहे. कोणत्याही ज्ञानग्रहणात देखील ती अपरिहार्यच आहे. म्हणून आपले वैचारिक वाङ्मय असो, की ललित वाङ्मय असो त्याच्या प्रयोजनपूर्तीकरिता ती पाळणे आवश्यकच आहे, तथापि आमच्या जीवनाची वाढत जाणारी विकीर्णता आणि हरवत चाललेली सजगता या प्रक्रियेत मोठाच अडसर होऊन बसली आहे. त्यामुळे निर्विघ्न आस्वादप्रक्रियेविषयीचा आग्रह आणि प्रबोधन आम्हाला अवश्यमेव करावे लागेल. जाहिरातीच्या वाढत्या प्रदूषणाविरुद्ध वेगवेगळ्या पातळीवर लढा देणे ही काळाची गरज आहे. एरवी या जाहिरातीच्या अजगराने

सर्व प्रसारमाध्यमांवर आक्रमण केले आहेच. उद्या तो वाङ्मयकृतीच्या प्रकाशित रूपाला गिळंकृत करू लागेल. मुंबई विद्यापीठाने अलीकडेच एकही जाहिरात न घेता प्रकाशित केलेला 'विद्याव्रती' हा दिवाळी अंक हे ह्या प्रदूषणमुक्तीचे लक्षणीय उदाहरण आहे. पडेल ती किंमत देऊन हे वाङ्मयीन प्रदूषण टाळणे अत्यावश्यक झाले आहे. एरवी जाहिरातींच्या प्रचंड गदारोळात साहित्यकृतींचे मातेरे झाल्याशिवाय राहणार नाही.

याशिवाय वाचनसंस्कृतीसमोर इ-पुस्तकांच्या निमित्ताने नवे द्वंद्व उभे ठाकले आहे. सद्यःकालात इ-पुस्तकांचा वेगाने प्रसार होत आहे. तो स्वागताहर्च आहे. पाहिजे तिथे, पाहिजे त्यावेळी, पाहिजे त्या ग्रंथाचे वाचन त्यामुळे करता येईल. पण त्यामुळे पारंपरिक वाचनसंस्कृतीवर आघात होईल आणि साहित्यकृती निर्विघ्नपणे आस्वादाता येणार नाही अशी भीती व्यक्त केली जात आहे. चित्रपटगृहातील मोठ्या पडद्याकडून दूरदर्शनच्या छोट्या पडद्याकडे व आता पंज्यात सामावणाऱ्या पडद्यापर्यंत सरकून नवी पिढी चित्रपट बघत आहे. केवळ वाचनसंस्कृतीच नव्हे तर माणसांचे अवघे जीवनच या अतिलघु चौकटीत सामावले जात आहे की काय असा भास होत आहे. स्वाभाविकच ग्रंथालयात जाऊन एखादा ग्रंथ वाचायचा की किंडलवर घरबसल्या, कारमध्ये, लोकलमध्ये वाचायचा असे वाचनद्वंद्व आस्वादकांसमोर उभे राहिले आहे. ग्रंथालयात व्यक्ती जाते तेव्हा तिला एकच नव्हे, तर आपल्या विषयाखेरीज अनेक पुस्तके दिसत असतात. ती ग्रंथांच्या जगात हरवते. त्यात आपले मन, आपले अंतःकरण विसर्जित करित असते. ते ग्रंथ समग्रपणे एक वेगळाच संस्कार तिच्यावर करतात. तसा संस्कार इ-पुस्तकांच्या वाचनात कितपत शक्य होईल, असा प्रश्न उपस्थित केला जात आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान यामुळे नव्या पिढीला ग्रंथालयापर्यंत पोचू देणार नाही. अवघे ग्रंथालयच त्याच्या दारी नव्हे, त्याच्या मुठीत आले आहे. त्यामुळे ग्रंथालये ओस पडण्याचा धोका उत्तरोत्तर वाढणार आहे, हे खरेच. तथापि हा तिढा सोडविण्याकरिता परंपरागत वाचनसवयी व इ-पुस्तकांच्या वाचनसवयी ह्यांचा योग्य रीतीने समन्वय साधावा लागेल, तरच नव्याने निर्माण झालेल्या ह्या वाचनद्वंद्वाना निरास होऊन नवी, वेगळी पण प्रभावी वाचनसंस्कृती उदयास येईल. एक मात्र खरे की दोन्ही प्रकारचे वाचन करणारी मंडळी आजतरी पारंपरिक पद्धतीचे वाचन अधिक आस्वाद्य मानतात, हा सार्वत्रिक अनुभव आहे. याशिवाय पुस्तकाशी संबंधित स्मृती, त्यांचा

स्पर्श, वर्षानुवर्षे त्यांचे असणारे सान्निध्य ह्यातून त्यांच्याशी जडणारे अनामिक नाते आणि मित्रभाव केवळ इ-पुस्तकांच्या वाचनामुळे आपण गमावून बसू ह्यात मात्र शंका नाही.

भाषेची सातत्यपूर्ण वर्धिष्णुता, तिच्यात निर्माण होणाऱ्या श्रेष्ठतम साहित्यकृती, त्यांचा निर्विघ्नपणे घेतला जाणारा आस्वाद ह्यातून श्रेष्ठ वाङ्मयीन संस्कृती आकारास येते. तिला निकोप करून दिशा दाखवण्याचे कार्य समीक्षा करित असते. ऐतिहासिक काळापासून जगभरच समीक्षकांच्या या कार्याचे महत्त्व वाङ्मयीन संस्कृतीत अधोरेखित झाले आहे. संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी आणि टीकाकारांनी भारतीय साहित्याची जी सूक्ष्मपणे पाठराखण केली तिला तोड नाही. ललित कृतीच्या निर्मात्याइतकेच महत्त्व राजशेखराने टीकाकारांना दिले. कारयित्री प्रतिभा आणि भावयित्री प्रतिभा असे प्रतिभेचे दोन प्रकार करून समीक्षकांच्या ठायी असणाऱ्या प्रतिभाधर्माची जगाला ओळख करून दिली. समीक्षकांचे प्रकार कल्पून तत्त्वाभिनवेशी समीक्षकच खरे समीक्षक असतात असा निर्वाळा दिला. समीक्षकाची प्रतिभा उपयोजित समीक्षेचे कार्य पूर्णत्वास नेत असली तरी समीक्षेला निकोप, मूल्यगर्भ आणि वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनदृष्टीशिवाय कोणताच पृष्ठाधार प्राप्त होणार नाही. याखेरीज व्यापक साहित्यदृष्टी आणि तीक्ष्ण समीक्षादृष्टी यांमुळेच उपयोजित समीक्षेला खरे बळ प्राप्त होते. एरवी तिला सामान्य प्रतिक्रियेचे रूप येईल. अपेक्षित जीवनदृष्टीच्या स्वरूपाचे विवरण इथे न केले, तरी तिची स्वतंत्रता आणि विधायक समाजाभिमुखता स्वयंसिद्धच आहे. कलाकृतीची महात्मता जाणणारी मर्मदृष्टी, तिच्या निर्मितमागील गंभीर प्रयोजने जाणण्याची क्षमता, कलाकृतीच्या निर्मितप्रक्रियेचे अवधान, निखळ सौंदर्यदृष्टी आणि निरामय आस्वादनक्षमता ही समीक्षकाच्या पिंडाची अंगभूत वैशिष्ट्ये होत. अस्तित्वात असणारे आणि नव्याने निर्माण होणारे साहित्यसिद्धान्त समजून घेण्याची पात्रता तर त्याच्यामध्ये असावीच; पण त्यातील मर्म व सत्त्व आपल्या साहित्यदृष्टीला आणि समीक्षादृष्टीला कितपत बळ देऊ शकेल व ते कसे प्राप्त करावे ह्यासंबंधी एक विवेक त्याच्या ठिकाणी असला पाहिजे. प्रत्येक समीक्षकाने स्वतःचा साहित्यसिद्धान्त मांडलाच पाहिजे असे नाही. असा साहित्यसिद्धान्त मांडल्याशिवाय आपल्या समीक्षक या पदाची प्रतिष्ठा वाढणारच नाही, असे समजण्याचेही काही कारण नाही व असे सिद्धान्त चुटकीसारखे सुचणेही

त्याला शक्य नाही. तथापि काही सैद्धान्तिक तत्त्वे आणि मूल्ये मात्र त्याला गृहीत धरवी लागतात ह्यात शंका नाही. तो ती कोणती गृहीत धरतो व ती त्याच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाशी किती एकरूप झाली आहेत ह्यावर त्याच्या समीक्षेचे स्वरूप अवलंबून असते.

मराठीत मुख्यतः जीवनवादाच्या आणि रूपवादाच्या अंगाने वेगवेगळ्या वाद-प्रवाहांची कास धरून विविध समीक्षाप्रवाह अस्तित्वात आले. तथापि एकूण मराठी समीक्षा अनेकतावादी आणि संमिश्र स्वरूपाचीच राहिली. विशिष्ट वादाचा अनुनय करून समीक्षा करणारा एखादा टीकाकार सोडला तर कलाकृतीतील आशयाभिव्यक्तीचे अद्वैत गृहीत धरून त्यांची वैशिष्ट्ये प्रकट करणारे समीक्षालेखन मराठीत अधिक प्रमाणात झाले. तथापि ललित साहित्यनिर्मितीच्या मानाने ते फार तुटपुंजे आहे. वाङ्मयीन संस्कृतीच्या भरणपोषणात समीक्षकांचे असणारे महत्त्व फारसे लक्षात न घेतले गेल्याने वाङ्मयद्रुमावरील बांडगूळ अशी हेटाळणीही त्यांच्या वाट्याला आली. वस्तुतः त्यांना प्रोत्साहन देऊन अधिकाधिक बौद्धिक कसाच्या समीक्षानिर्मितीच्या अपेक्षेत वाङ्मयीन संस्कृतीच्या संवर्धनाचे खरे मर्म दडलेले आहे. समीक्षक हा ललित लेखकाला खिंडीत गाठून हल्ला चढविणारा आणि युयुत्सुपणाचे बिरुद मिरविणारा भयपुरुष नाही. मूलतः तो रसिक आस्वादक असून साहित्यकृतीचा संरक्षक आणि सुबुद्ध, सुसंस्कृत प्रशंसक आहे. शास्त्रकाट्याच्या कसोटीवर ललितकृतीला तोलून पाहणे हा त्याचा धर्म आहे. समीक्षा भयरूपिणी नाही. तिने तसे असू नये. ती ललितकृतीची धाकटी जिवलग सखी आहे, तिचे कौतुक करणारी, प्रसंगी मोठेपणा धारण करून शहाणपणाच्या चार गोष्टी सांगणारी. तिचे अस्तित्व स्वतंत्र नाही हे खरेच, पण वाङ्मयीन संस्कृतीच्या जडणघडणीत तिचे स्थान अपर्यायी आहे, हेही तेवढेच खरे.

ललित कृतीच्या निरामय, पूर्वग्रहरहित आस्वादानंतर विश्रान्त पण चिंतनशील अवस्थेत तिच्या विशेष प्रत्ययातून मूलतः समीक्षाबीजाला अंकुर फुटतो. आकलन, विश्लेषण, अर्थनिर्णयन, मूल्यमापन अशा प्रक्रियेतून समीक्षाकृती आपला आकार धारण करित असते. ही प्रक्रिया ज्ञानगर्भ आणि शास्त्रीय स्वरूपाची असली पाहिजे. ज्या संस्कृतिसंदर्भातून ललित कृतीने आपल्या निर्मितीसाठी सत्त्व शोषले असते त्याची समग्र तपशिलासह समृद्ध झालेली उत्कट जाणीव समीक्षकाला असली पाहिजे आणि तीक्ष्ण तर्कबुद्धीच्या कसोटीवर

ते सत्त्व आणि ती कलाकृती प्रकट करित असलेला व्यंग्यार्थ पारखून, त्याकडे जाण्याच्या दिशा त्याला मोकळ्या करता आल्या पाहिजेत.

खरेतर समीक्षानिर्मितीची उद्दिष्टे अगणित आहेत, तथापि रसिकाची आस्वादप्रक्रिया गतिमान, निर्मळ आणि परिष्कृत करणे, त्याच्या चिंतनाच्या कक्षा अधिक व्यापक करणे, कलाकृती आणि रसिक ह्यांच्यातील रसविघ्ने दूर करून कलाकृतीच्या अलौकिक प्रत्ययापर्यंत जाण्यासाठी त्याचा मार्ग प्रशस्त करणे ही सर्वच उद्दिष्टे तिच्या कार्यक्षेत्र येतात. तथापि आज वेगाने कमी होत जाणारी समीक्षकांची संख्या ही वाङ्मयीन संस्कृतिसंवर्धनात अतिशय चिंताजनक बाब ठरली आहे. विद्यापीठीय पातळीवरील आचार्य पदवीसाठीच्या संशोधनात निर्माण झालेले प्रबंध मोठ्या संख्येने प्रकाशित होत आहेत, पण त्यांतील बहुतांश ग्रंथ समीक्षाग्रंथाच्या किमान अपेक्षा पूर्ण करण्यास समर्थ नाहीत, त्यामुळे ही चिंता अधिक गडद होणे स्वाभाविक आहे.

वाङ्मयीन संस्कृती अशारीतीने मूलतः भाषेपासून सुरू होते. श्रेष्ठ वाङ्मयीन कृतींनी ती संपन्न होते, त्यांच्या आस्वादानेच ती बहरत असते व समीक्षेच्या पाठराखणीमुळे व दिशादिग्दर्शनामुळे विवक्षित आदर्श दिशेकडे निरंतर मार्गक्रमण करते. तिच्या वाढविकासानेच एकूण संस्कृतीचे भवितव्य अवलंबून असते.

मित्रांनो! या आपल्या प्रियतम मराठी संस्कृतीचे भवितव्य आपल्या मनाच्या जागरूकतेत आणि उत्स्फूर्त कृतिपूर्णतेत आहे, ह्याची आपणास विनम्र भावनेने जाणीव करून देत मी आपला निरोप घेतो. धन्यवाद.

• • •

डॉ. अक्षयकुमार काळे

‘प्रतीक्षा’, ५७, नरकेसरी ले-आऊट (पूर्व),

जयप्रकाशनगर, नागपूर ४४००२५.

भ्रमणध्वनी : ९३२५००५८७१, ९६५७७३४९४२

Email: akshaykumar.kale8@gmail.com